

Антуан

де Сент-Сюзювері

Земля
людей

Антуан де Сент-Екзюпері
Земля людей (збірник)

«Фолио»

ББК 84(4ФРА)

де Сент-Екзюпері А.

Земля людей (збірник) / А. де Сент-Екзюпері — «Фолио»,

ISBN 978-966-03-7683-0

«Земля людей» — найвідоміший після «Маленького принца» твір Антуана де Сент-Екзюпері. Це — збірка невігданих епізодів з життя автора, спогадів, роздумів. Тема та ж сама — люди, їх праця, що перетворює землю, їх стосунки, їх думки і цивілізація. У 1939 році твір відзначено великою премією роману Французької академії. До книжки також увійшов роман «Воєнний пілот» та повість «Нічний політ».

ББК 84(4ФРА)

ISBN 978-966-03-7683-0

© де Сент-Екзюпері А.

© Фолио

Содержание

Земля людей	6
Розділ I	7
Розділ II	15
Розділ III	22
Розділ IV	24
Розділ V	29
Розділ VI	32
Розділ VII	46
Конец ознакомительного фрагмента.	47

Антуан де Сент-Екзюпері

Земля людей

© В. Б. Чайковський, переклад українською, 2017

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

Земля людей

Анрі Гійомб, мій товаришу, тобі я присвячую цю книжку

Земля ліпше за книжки навчає нас про себе самих, бо вона опирається нам. Людина пізнає себе, приміряючись до перешкод. А щоб долати їх, людині потрібне знаряддя. Потрібен рубанок чи плуг. Обробляючи землю, селянин потроху вириває у природи деякі з її таємниць, а істини, що він добуває у такий спосіб, є цілосвітніми. Так само літак – знаряддя повітряних шляхів – приводить людину до всіх одвічних питань.

У мене досі перед очима стоїть морок того першого нічного польоту в Аргентину, коли тільки обрідні вогники, розсипані по рівнині, блимали замість зірок.

І кожен вогник в океані мороку позначав диво людського духу. Там, при тому вогнищі, хтось читає чи розмірковує, чи веде щирі розмову. А при цьому, іншому, можливо, хтось лине думкою у Всесвіт і вираховує відстань до туманності Андромеди. А там кохаються. І всі ті вогники по всій долині вимагають живлення. Усі, аж до найскромніших, які світять поетові, вчителю, теслі. А серед тих живих зірок, скільки ще зачинених вікон, скільки згаслих зірок, скільки послулих людей...

Гарно було б нам обмінятися звістками. Гарно було б догукатись до котрогось із тих вогнищ, розсіяних по всій рівнині.

Розділ I

Лінія

Було то 1926 року. Я щойно прийшов молодим пілотом у компанію Латекоер, яка раніше за Аеропосталь та Ер-Франс налагодила лінію сполучення Тулуза – Дакар. Там я навчався свого ремесла. Так само, як решта моїх товаришів, я відбував належне новачкові стажування, щоб, зрештою, заслужити честь називатись поштовим. Пробні польоти, рейси Тулуза – Перпіньян, нудні лекції з метеорології в глибині промерзлого ангара. Острах навіювали нам незнані ще гори Іспанії, шанобу – пілоти-бувальці.

Тих бувальців ми зустрічали в ресторані. Насуплені, дещо відсторонені, вони, з поблажливою зверхністю, давали нам поради. І коли хто-небудь із них, повернувшись з Аліканте чи Касабланки, приходив пізніше за решту, у просякнутій дощем шкірянці, і хтось із нас несміливо розпитував про політ, лаконічні відповіді ветерана того грозового дня створювали в нашій уяві сповнений пастками і небезпеками казковий світ, де несподівано виринають прямовисні скелі, а буревії здатні виривати з корінням кедри. Чорні дракони охороняють вхід у долину, а над гірськими хребтами спалахують корони блискавок. Бувальці вміло підживлювали нашу до них повагу. Але часом хто-небудь з них здобував собі також вічну шану, не повернувшись з чергового польоту.

Пригадую одне повернення Бюрі, який згодом таки розбився у Корб'єрах. Той старий пілот підсів до нашого столу і їв голосно плямкаючи, але ні слова не промовляючи, зсутулений від втоми. Був то вечір наприкінці одного з тих непогожих днів, коли на всій лінії, від краю до краю, небо наскрізь гниле, і пілотові здається, гори гойдаються у брудній піні, як ті корабельні гармати, що у давніші часи зривалися з ланцюгів, у шторм, і трошили палубу. Довго дивлячись на Бюрі, я ковтнув слину і таки зважився запитати у нього, чи важкий був рейс. Бюрі не почув; наморщивши лоба, він схилився над своєю тарілкою. На відкритих літаках, в негоду, пілот визирає з-за вітрового скла, щоб ліпше бачити, і ляпаса вітру ще довго потім віддзвонювали йому у вухах. Зрештою, Бюрі звів голову, наче почув мене, прийшов до тями, і голосно розреготався. Його сміх викликав у мене захват, оскільки Бюрі сміявся нечасто, і той несподіваний регіт осяяв його втому. Він не став розводитись про свою звитягу, а мовчки жував собі далі. Але в монотонній атмосфері ресторану, серед клерків, що звільнялись тут від нікчемної напруги своїх буднів, цей товариш з утомленими плечима видався мені навдивовижу шляхетним; з-під його грубої шкаралуці визирнув на мить янгол, який переміг дракона.

Настав, нарешті, вечір, коли мене викликали до директорського кабінету. Директор коротко сказав:

– Завтра вилітаєте.

Я стояв і чекав, що зараз він мене відпустить. Але директор, помовчавши, докинув:

– Ви добре знаєте інструкції?

У ті часи мотори не відзначались такою надійністю, як теперішні. Часто вони, без жодного попередження, зупинялися з різким дзенькотом – наче скляний посуд побився. А як сідати, коли навколо самі скелясті кряжі іспанських гір? «У тих краях, якщо мотор вийшов з ладу, – казали ми, – літак, прощай! З халепи не вискочиш». Але літак можна замінити. Найважливіше, не наскочити на скелю. Тому нам під страхом найсуворішої кари заборонялось літати над морями хмар, що вкривали гори. Якщо мотор виходив з ладу, пілот, потрапивши в хмару білої куделі, ризикував врзатись у скелю.

Ось чому того вечора, наостанку, повільний голос вкотре наполегливо радив мені:

– Приємно, звісно, йти над Іспанією за компасом над морем хмар хвацькому пілотові, але... – і ще повільніше, – ...але пам'ятайте, під тим морем хмар... вічність.

І ось, нараз, той погожий спокій, що постає перед очима, коли виходиш із хмар, набрав для мене іншого, невідомого значення. Лагідний затишок загрожував пасткою. Я уявляв собі неозорий білив полон отам, у мене під ногами. Там внизу, здавалось мені, панує не людська суєта, не гамір, не міська метушня, а іще більш пронизлива тиша, іще більш остаточний спокій. Той білястий глей став для мене межею між реальним та ірреальним, між знаним і незбагненим. І аж тоді я став здогадуватися, що видиме оком набуває сенсу тільки через культуру, цивілізацію, професію. Верховинцям теж знайоме море хмар. Однак вони не вбачають у ньому таємничої запони.

Вийшовши з кабінету я відчував підліткову гордість. На світанку мені, нарешті, доручать мою частку – пасажирів і африканську пошту. Але водночас мене мучили принизливі сумніви. Я не почувався по-справжньому підготовленим. В Іспанії обмаль запасних аеродромів; я боявся, що не знайду місця для посадки в разі непередбаченої поломки. Я схилився над негостинною мапою, не знаходячи жодної відповіді на свої сумніви. І з серцем, сповненим гордоців і остраху, як у переддень битви, я подався до свого приятеля Гійоме. Гійоме випередив мене на тих маршрутах. Він уже здобув ключі до підступного неба Іспанії. Тож міг би втаємничити мене у всі хитрощі.

Гійоме зустрів мене усмішкою.

– Я вже чув новину. Ти задоволений?

Він узяв із буфету пляшку портвейну і келишки і повернувся до мене, так само всміхаючись.

– Таку справу треба скропити. Побачиш, усе буде гаразд!

Він випромінював упевненість, як лампа випромінює світло, цей мій приятель Гійоме, якому судилося згодом досягти рекорду з поштових перельотів над Кордильєрами та Південною Атлантикою. А нині, за кілька років до того звершення, він сидів під лампою, що освітлювала його сорочку, схрестивши руки й напрочуд доброзичливо всміхаючись, і мовив до мене так просто:

– Часом тобі допікатимуть бурі, туман, сніг. Тоді ти згадує тих, що літали раніше за тебе: що змогли подолати вони, ти теж зумієш подолати.

Але я таки розгорнув свою мапу і попросив його проглянути зі мною маршрут. І от, схилившись під лампою, обпершись на товаришеве плече, я віднайшов упевненість колежанських років.

Але яким же дивним був той урок географії! Гійоме не навчав мене даних про Іспанію, він навчав мене дружбі з Іспанією. Він розповідав мені не про водні ресурси, населення чи поголів'я худоби. Він розповідав не про Гвадіс, а про трое апельсинових дерев, що ростуть на межі поля край Гвадіса: «Ти зважай! Познач їх на мапі...». Відтак, три дерева забрали на моїй мапі більше місця, ніж Сьєрра-Невада. Він розповідав не про Лорку, а про ферму неподалік Лорки. Про життя на тій фермі. Про господаря. І про господиню. І, таким чином, подружжя, загублене у просторі за півтори тисячі кілометрів від нас, набирало незмірного значення. Міцно закріпившись на схилі гори, мов доглядачі маяка, вони завжди готові допомагати мандрівникам своїми вогнями-зірками.

Отак ми витягали з забуття, з незмірної далечини подробиці, невідомі жодним географам. Географів цікавить сама тільки Ебро, що тамує спрагу великих міст. І аж ніяк не струмок, що біжить поміж трав на захід від Мотріля, напуваючи три десятки квітів. «Зважай на струмок, він розмиває поле... Познач його теж на мапі». Ще б пак! Я пам'ятатиму про зміюку Мотріля! Невинна на вигляд, тихим своїм дзюрчанням вона могла приспати кількох жаб, але сама куняла тільки впівока. Вона чигала на мене, причаївшись на райському полі запасного аеродрому за дві тисячі кілометрів звідси, щоб за першої ж нагоди обернути мене у сніп вогню...

Я був готовий також до зустрічі з задиристими баранами, що пасуться на схилі, однак будь-якої миті можуть атакувати: «Тобі здається, смуга вільна. Аж тут, буц! Просто під шасі

кидаються всі тридцять баранів...». Я лише здивовано посміхався, зачудований такою підступною загрозою.

І мало-помалу Іспанія на моїй мапі, під лампою Гійоме, ставала країною див. Я позначав хрестиками запасні аеродроми і небезпечніші пастки. Позначив ферму на узгір'ї, тридцятьох баранів і струмок. Якнайточніше я відобразив на мапі вівчаря, яким знехтували географи.

Коли я попрощався з Гійоме, мені закортіло поблукати, подихати морозним вечірнім повітрям. Я підняв комір свого пальта і рушив поміж байдужих пішоходців, молодий і бадьорий. Серед цих незнайомців я пишався своєю таємницею. Вони не знають мене, ці сіроми, але на світанку вони довірять з вантажем пошти мені свої турботи й поривання. Вони вкладуть в мої руки свої сподівання. Отак, закутавшись у пальто, я ходив серед них як їхній оборонець, а їм невтямки було про таку мою роль.

Вони нічого не відали про знаки, що мені подавала ніч. Їм байдуже було, що, може, десь заноситься на снігову бурю, яка перешкоджатиме у моєму першому рейсі і поставить під загрозу моє життя. Зірки згасають одна по одній, але що до того переходимо! Я один втаємничений. Мені доповідали про диспозицію ворога перед боєм...

А проте, ці вкрай важливі для мене гасла я отримував перед освітленими вітринами, що ряхтіли різдвяними подарунками. Здавалося, тієї ночі в них виставили всі багатства землі, і я упивався гордовитим усвідомленням свого зречення. Я вояк, іду назустріч небезпеці, то що мені до іскристого кришталю, призначеного до оздоблення вечірок, що мені до абажурів та книжок? Я, професійний пілот, уже плив у туманах, уже куштував гіркий м'якуш плоду нічних польотів.

Мене збудили о третій ночі. Я розчахнув ставні, побачив, що надворі дощить, і став неквапом одягатись.

За півгодини я вже сидів на своїй валізці, з краю лискучого від дощу тротуару, і чекав на автобус. Скільком товаришам переді мною випало отак, із стисканням серця, чекати у день їхньої ініціації. Нарешті, з-за рогу, з несамовитим деренькотінням показався той старомодний засіб пересування, і, так само, як свого часу усі мої товариші, я впевнено увіпхнувся на сидіння між сонним митником і якимись клерками. В затхлому автобусі відгонило курною канцелярією, старою конторою, де, мов у болоті, грузне людське життя. Що півкілометра автобус зупинявся, підбираючи чергового секретаря, митника чи інспектора. Сонні пасажири щось буркали у відповідь на привітання новоприбулого, а він, своєю чергою, теж примощувався й засинав. Автобус трусило на вибитій тулузькій бруківці, і в тому одноманітному рейсі пілот, спершу, не відрізнявся від чиновників, що куняли обабіч нього... Але повз віконця бігли відблиски ліхтарів, наближався аеродром, і старий автобус ставав сірим коконом, з якого людина вийде перетвореною.

Кожен з товаришів через такий ось ранок відчув, як у ньому, ще підвладному причепливому інспекторові, під шаром боязкої підлеглисті, народжується істинна відповідальність Поштовика Іспанії та Африки, якому за три години ставати, серед блискавок, до бою з драконом Оспіталета... а за чотири години, подужавши його, – обирати будь-який шлях на свій розсуд: обхідний, понад морем, чи лобовий наступ через Алькойський масив. Йому там змагатися з бурями, з горами, з океаном.

Кожен з його товаришів за безликим і безіменним гуртом під похмурим небом зимової Тулузи, через такий ось ранок, відчув, як зростає в ньому володар, що за п'ять годин залишить позаду дощі й північні сніги і, зменшивши оберти, поволі спуститься в літо, в сліпучо-сонячний Аліканте.

Старого автобуса давно вже немає, але в моїй пам'яті збереглась його холоднеча і незаптишність. Він залишився символом нашого жорсткого приготування до суворих радощів професії. В усьому домінувала виразна стриманість. Пригадую, як три роки по тому з короткого

повідомлення, у лічених словах, я дізнався про загибель Лекривена, одного з багатьох наших товаришів, що туманного дня або туманної ночі пішли на вічний спочинок.

У таку саму досвітню годину, о третій, серед такої самої тиші, ми почули голос свого директора, що, невидимий у пітьмі, звертався до інспектора:

– Лекривен цієї ночі не приземлився у Касабланці.

– Га? – озвався інспектор, – що?

Зненацька розбуджений, він зробив зусилля, відганяючи сон і демонструючи службовий ентузіазм.

– А! Так? Він не зумів дотягти? Повернув назад?

З хвоста автобуса долинула коротка відповідь:

– Ні.

Ми чекали продовження, але більше не почули ні слова. Важко падали секунди, дедали виразніше показуючи, що те «ні» було остаточним і безапеляційним, ні слова більше не пролунає: Лекривен не приземлився в Касабланці, і вже ніколи й ніде не приземлиться.

Отож, зранку, перед своїм першим поштовим рейсом, я й виконував священні ритуали нашої професії і, дивлячись у вікно на блискучий брук, де відбивалося світло ліхтарів, почувався не надто впевненим у собі. Вітер витворював на поверхні калюж пальмове листя. Я подумав: «Як на перший рейс... по-щирості... щось мені не ведеться». Я звів очі на інспектора:

– Бачите, яка негода?

Інспектор утомлено глянув у вікно:

– Це ще нічого не означає, – мовив він спроквола.

Я запитав себе, як тоді визначати негоду, за якими ознаками? Учора ввечері Гійоме однієї усмішкою спростував усі лихі пророкування, якими страшили нас бувальці, та зараз їхні слова знову спали мені на думку: «Як кого, хто не знає всього маршруту, як свої п'ять пальців, заскочить заметіль... мені його наперед шкода!..» Їм треба було підтримувати свій авторитет, отож вони значуще хитали головами, виявляючи принизливе співчуття до нас, простачків, і до нашого наївного запалу.

А справді, для скількох з нас цей автобус правив за останній земний притулок? Для шістдесятьох, вісімдесятьох? Усіх відвозив дощового ранку той самий мовчазний водій. Я озирнувся: малі вогники жевріли у напівморозі, то спалахуючи, то мерхнучи у такт роздумам курців. Убогі роздуми підтоптаних урядовців. Скільком з нас ці супутники стали за жалобний кортеж?

Я дослухався до їхніх – упівголоса – взаємних звірянь. Вони балакали про свої недуги, про гроші, про нудні родинні турботи. Вони демонстрували мури тоскної в'язниці, в якій самі себе замкнули. І раптом я узрів обличчя долі.

Старий бюрократе, мій супутнику з автобуса, ніхто ніколи не вказав тобі шляху до втечі, а сам ти ні на що не зважишся. Ти вимурував собі тихий світ, задраївши всі виходи до світла, як роблять терміти. Ти згорнувся в клубок у своєму буржуазному гаразді, у своєму повсякденні, в зашкарублених ритуалах провінційного життя; ти звів собі цей убогий притулок на захист від вітру, морського прибою та зірок. Тебе не обходять великі справи, тобі й без того не просто було забути про своє становище людини. Ти аж ніяк не мешканець мандрівної планети, бо ти не ставиш собі питання, на які немає відповідей – ти звичайний тулузький обиватель. Ніхто тебе вчасно не струснув за плече, коли ще не було запіздно. А нині, глей, з якого тебе зліплено, засох і затужавів, і ніщо не розбудить заснулого музиканта, поета чи астронома, який, можливо, раніше чаївся у тобі.

Я вже не переймаюсь зливою. Магія моєї професії відносить мене в інший світ: за якісь дві години я зійдуся лице в лице з чорними драконами і з гірськими кряжами, коронованими гривою синіх блискавок; і там, уже проти ночі, звільнений, я прокладатиму свій шлях між зірками.

Так відбувалось наше бойове хрещення, і ми починали літати у рейси. Ті рейси переважно відбувалися без пригод. Спокійно, як справжні норці, ми поринали вглиб своїх володінь. Сьогодні вони вже досконально вивчені. Виліт пілота, бортмеханіка і радиста уже не є непередбачуваною авантюрою – вони в літаку, наче в лабораторії. Вони керуються не змінами краєвиду, а коливаннями стрілок приладів. За склом кабіни тонуть у мороці гори, але то вже не гори. То невидимі сили, чиє наближення треба вираховувати. Радист при лампі ретельно записує цифри, механік ставить позначки на мапі, а пілот вирівнює курс в разі, якщо гори перемістилися в бік, з якого він лаштувався їх обійти.

Що ж до чергових радистів на землі, вони всі гуртом старанно записують у свої нотатники – щойно їхній колега в повітрі повідомляє: «0 годин 40 хвилин. Курс 230. На борту все гаразд».

Так літають сьогодні. Екіпаж заледве відчуває рух. Далеко від будь-яких дороговказів, ніби в морі вночі. Робота моторів перетворює простір освітленої кабіни, наповнюючи його своїм гудінням. А час збігає. Але за всіма циферблатами, радіолампами, стрілками чиниться незрима алхімія. Секунда по секунді таємничі жести, приглушені слова, зосереджена увага готують диво. І належної миті пілот може впевнено припасти чолом до скла. З небуття виринуло золото – он воно, виблискує вогнями злітно-посадкової смуги.

А проте кожному з нас траплялося в польоті, за дві години від аеродрому, на певній точці огляду, раптом звідати таку відірваність від усього світу, якої не зазнав би навіть в Індії, і з якої, здавалося, вже не буде вороття.

Таке трапилося з Мермозом, коли він уперше перелетів гідропланом Південну Атлантику і надвечір наближався до Пот-о-Нуара. Він побачив, як просто перед ним щомиті щільніше сходяться хвости ураганів, ніби хто швидко зводив мур. Тоді запала ніч, приховавши всі ті приготування. А коли, за годину, він прослизнув під хмари, то опинився в зачарованому царстві.

Попереду нерухомою чорною колонадою фантастичного храму вставали морські смерчі. Розширюючись догори, вони підпирали низьке й похмуре склепіння бурі, але крізь проломи в склепінні падало смугами світло, і повний місяць сяяв поміж колон, відбиваючись у холодних плитах моря. А Мермоз упродовж чотирьох годин линув місячними протоками через ту безлюдну пустку, обминаючи велетенські колони здибленого океану і звивистим світловим фарватером дістаючись виходу з храму. Та грізне видовище так його приголомшило, що тільки вже залишивши Пот-о-Нуар позаду, Мермоз усвідомив, що не встиг навіть злякатися.

Я теж пригадую одну з таких години, коли перетинаєш межі реального світу. Тієї ночі всі радіопеленги, з усіх аеродромів Сахари, неймовірно спотворювались і геть збили з пантелику і мого радиста Нері, і мене, разом з ним. Тож, коли долі, крізь прогалину в тумані, блиснула вода, я різко розвернув літак до берега, але годі було зрозуміти, наскільки далеко ми встигли зайти понад море.

Ми не знали напевне, чи досягнемо того берега, оскільки могло забракнути пального. Але навіть діставшись його, треба ще знайти місце для аварійної посадки. А місяць тим часом уже заходив. Дедалі важче було орієнтуватись, бо ми, вже оглухлі, потроху робились також сліпими. Місяць вигасав у тумані, як жарина у сніговому заметі. Небо над нами вкрилося хмарами, а ми пливли між хмарами й туманом, у просторі, позбавленому світла і будь-якої форми.

Аеродроми на всі наші запити відповідали, що не можуть визначити, де ми: «Пеленга не маємо... Пеленга не маємо...», бо наш сигнал долинав до них звідусіль і нізвідки.

Ми вже, були, втратили надію, коли попереду ліворуч яскрава цятка позначила обрій. Я не тямився з радощів, а Нері нахилився до мене, і я почув, як він співає! То може бути тільки аеродром, то може бути тільки його маяк! Бо ночами вся Сахара западає в п'ятьму, перетворюючись на мертві терени. Однак вогник, поблимавши трохи, згас. Виявляється, ми взяли курс на призахідну зірку: вона помріяла над обрієм, між хмарами й пасмами туману, і сховалась.

Далі перед нами вставали інші вогники, і ми щоразу, з невиразною надією, брали курс на кожне нове світло. І якщо вогник не згасав одразу, ми вивіряли свою долю.

– Бачимо вогонь, – передавав Нері диспетчеру в Сіснеро. – Блимніть тричі вашим маяком!

І на аеродромі тричі гасили і запалювали маяк, але вогник, за яким ми стежили, не блимав – жорстока непідкупна зірка.

І хоча пального вже залишались краплі, ми знай попадались на черговий золотий гачок: здавалось нам – цього разу попереду справжній маяк, то вже аеродром і життя. Тоді знову міняли зірку.

Відтак, ми відчули, що заблукали в міжпланетному просторі, серед сотень недосяжних планет, у пошуках тієї єдиної, справжньої, нашої планети, єдиної, на якій знайомі краєвиди, рідна домівка і друзі, і всі, хто нам близький...

Та єдина, на якій... Я вам розповім, який мені тоді привидівся образ, і він, либонь, видасться вам дитинним. Але в хвилину небезпеки, людина зберігає всі свої клопоти, і я був спраглий і голодний. Якщо ми дістанемося Сіснеро, думав я, ми там запровадимо і знову вирушимо в путь, і на світанку будемо в Касабланці. І по всьому! Ми з Нері підемо в місто... Маленькі бістро відчиняються саме на світанні... Ми з Нері гарненько всядемося при столику і посміємося з небезпек минулої ночі за гарячими круасанами і кавою з молоком. Ми з Нері приймемо вранішні дари життя. Так, стара селянка пізнає свого Бога через мальований образок, наївної роботи медальйон, чотки; щоб ми почули, до нас треба промовляти простою зрозумілою мовою. Так само й для мене радість буття втілилась у першому ковтку запашного гарячої суміші кави, молока й пшениці – в тому, що єднає нас із тихими пасовиськами, з екзотичними плантаціями і жнивами, що єднає нас із цілою Землею. З-поміж безлічі зірок лише одна здатна була наповнити наш ранок духмяним сніданком на світанку.

Але відстань між нашим кораблем і тією залюдненою планетою дедалі зростала. Усі багатства світу спочивали у порошині, загубленій серед сузір'їв. І астроном Нері, намагаючись її розпізнати, знай благав зірки.

Раптом я дістав штурхана в плече. Так привернувши мою увагу, радист передав мені записку. Я прочитав: «Все гаразд, приймаю чудове повідомлення...». Серце мені калатало, доки я чекав на ті кілька слів, що мали нас урятувати. Нарешті дар небес у мене.

Повідомлення надійшло з Касабланки, звідки ми вилетіли ввечері. Воно забарилось і раптом наздогнало нас за дві тисячі кілометрів, коли ми блукали над морем, між туманом і хмарами. Повідомлення надіслав державний контролер аеродрому в Касабланці. Я прочитав: «Пане де Сент-Екзюпері, я змушений просити Париж ужити проти вас дисциплінарне покарання – вилітаючи з Касабланки, ви розвернулись впритул до ангарів». То правда, що я розвернувся за близько до ангарів. Також правда, що цей чоловік вичитував мені з обов'язку служби. В бюро аеропорту я не ремствуєючи, вислухав би догану. Але вона наздогнала нас там, де була недоречною. Вона луною розійшлась серед обрідних зірок, серед густого туману, над загрозливим морем. Ми тримаємо у своїх руках долю пошти, літака і свою власну, ми маємо щось робити зі своїм життям, а цей зганяє на нас своє роздратування. Але ми з Нері нітрохи не обурились, а навпаки, повеселішали. Ба, навіть неабияк зраділи. Адже тут ми самі собі пани, і він допоміг нам це усвідомити. Чи він, той капрал, не зауважив з наших нашивок, що ми вже капітани? Він перервав наші думи на шляху від Чумацького Шляху до сузір'я Стрільця, коли нас могли турбувати лише події такого масштабу, як зрада місяця...

Першим і єдиним обов'язком планети, що з неї озвався цей чоловік, було передати нам точні цифри, що дали б нам змогу вирахувати шлях серед світил. І вони були хибні. А про решту тій планеті поки що варто б мовчати. І Нері пише мені: «Чим блазнювати, їм би слід нас куди-небудь привести...». «Їм» означає – всьому населенню земної кулі, всім народам з їхніми

парламентами й сенатами, з флотами, військами й імператорами. І перечитуючи послання недоумкуватого, що надумав поквитатися з нами, ми повернули в бік Меркурія.

Врятувала нас дивовижна випадковість. Якоїсь миті, вже не сподіваючись дістатися Сіснеро, я повернув під прямим кутом цю берега. Я вирішив триматися цього курсу, аж поки скінчиться пальне. Таким чином, я залишав нам сякий-такий шанс не впасти в море. На лихо, облудні маяки завели мене Господь відає куди. Так само на лихо, через густий туман, у який маємо пірнути, навряд чи вдасться нам успішно приземлитись і не розбитися під час посадки. Але вибору я не мав.

Становище було настільки очевидним, що я лише сумно стелу плечима, коли Нері тицьнув мені повідомлення, яке з годину тому могло б нас урятувати: «Сіснеро намагається визначити, де ми. Сіснеро передає: приблизно двісті шістнадцять...». Сіснеро вже не мовчав у мороці. Сіснеро прокидався, ясно відчутний десь ліворуч. Так, але на якій відстані? Ми з Нері притьмом обговорили ситуацію. Запізно. В цьому ми були одностайні.

Повернувши до Сіснеро, ризикуємо не дотягти до берега. Тож Нері відповів їм: «Пального на годину. Тримаємо курс дев'яносто три».

Тим часом один по одному прокидались інші аеродроми. До нашої розмови приєднались голоси Агадір, Касабланки, Дакара. В кожному з тих міст здіймали тривогу, диспетчери викликали начальника аеропорту. Начальник аеропорту – наших товаришів. Потроху всі зібралися навколо нас, наче коло ліжка хворого. Даремна метушня, але, принаймні, метушня. Марні поради, але які зворушливі!

Раптом втрутилась Тулуза, за чотири тисячі кілометрів, головний аеродром авіалінії. Тулуза вдерлась у діалог і запитала навпростець:

– Номер вашого літака – «F...?»

(Я вже забув, який то був номер).

– Так.

– Тоді у вас пального іще на дві години. Ваша машина має нестандартний бак. Курс – на Сіснеро.

* * *

Отак вимоги ремесла перетворюють і збагачують світ. Зрештою, немає потреби пілотові неодмінно зазнавати жахів такої ночі, як змальована, щоб узріти в звичних образах новий зміст. Одноманітний краєвид за вікном, що стомлює пасажирів, для екіпажу сповнений сенсу. Ота маса хмар, що затуляє обрій, не просто елемент краєвиду: її подолання потребуватиме чималих фізичних зусиль. Екіпаж приміряється, вимірює – вони говорять одною мовою. А ген отам вдалині гірський шпиль: чим він зустрине їх? У місячному сяйві він буде зручним дороговказом. Але якщо пілот летить наосліп, насилу вирівнюючи курс і не знаючи точно своїх координат, той шпиль, як бомба, сповнює загрозою цілу ніч, як затрує ціле море одна-єдина міна, що вільно гойдається на хвилях.

Океан теж бачиться пілотові інакшим. Для звичайних пасажирів хуртовина залишається невидимою: з високості не видно, як здіймаються буруни, а хмари бризок здаються нерухомими. Тільки біліє долі розшарпане пальмове віття, протяте жилками й узятє памороззю. Але екіпаж розуміє, що приводнення тут неможливе. Йому ці пальми нагадують радше велетенські отруйні квіти.

І навіть якщо рейс минув успішно, пілот проходить свій маршрут аж ніяк не в ролі простого глядача. Він не просто милується на барви землі й неба, сліди вітру на морській поверхні, золотаві призахідні хмари, а осмислює це все. Подібно до хлібороба, що, обходячи свою ниву, з тисячі прикмет упізнає, коли прийде весна, чи вдарять приморозки, чи доситиме, пілот теж передбачає хуртовину, туман або ясну, погідну ніч. Літак, що, як здавалося спершу, мав від-

далити людину від природи, насправді, іще більш настійливо змушує зважати на її закони. Грозове небо виводить пілота на суворий суд, де пілот має боронити свій поштовий вантаж у суперечці з трьома первісними божествами – горами, морем і бурею.

Розділ II Товариші

1

Кілька моїх товаришів, а серед них Мермоз, проклали над нескореними теренами Сахари авіалінію Касабланка – Дакар. Через ненадійність тогочасних моторів Мермоз зазнав аварії і потрапив у руки до маврів. Вони вагались, чи варто його вбивати, протримали півмісяця в полоні, а тоді відпустили за викуп. І Мермоз знову літав з поштою над тими самими територіями.

А відколи відкрилося повітряне сполучення з Америкою, Мермоз і тут не пас задніх. Йому доручили розвідати відрізок траси від Буенос-Айреса до Сантьяго і, слідом за повітряним мостом над Сахарою, перекинути міст через Анди. Йому дали літак зі стелею у п'ять тисяч двісті метрів. А кряжі Кордильєр подекуди сягають семи тисяч! І Мермоз вирушив на пошуки лазівок між горами. Після пісків, узявся до бескидів, до націлених у небо шпилів, що стоять у снігових шарфах на скрізному вітрі, до передгрозової імли, що притлумлює все навкруги, до повітряних вирів між двох кам'яних стін, що викликають пілота на ножову дуель. Мермоз вступив у ту бійку, не знаючи ворога, не знаючи своїх шансів вийти з такої сутички живим. Мермоз прокладав путь іншим.

Врешті-решт, за чергової «спроби», він опинивсь у полоні Андів.

Він змушений був приземлитись на майданчик із прямовисними стінами на висоті чотирьох тисяч метрів. Дві доби вони з механіком марно намагались викараскатися з пастки. Відтак, вони зважились випробувати останній шанс. Розігнали літак у напрямі безодні; він різко підскочив зо два рази на нерівній поверхні і з краю майданчика ухнув у провалля. Вже у падінні, літак набрав швидкість і почав слухатись керма. Мермоз вирівняв машину перед кам'яним бар'єром і зумів перескочити його; але таки зачепив вершечок гребеня. Протримавшись у повітрі близько семи хвилин, він знову зазнав аварії: з рурок радіатора, що лопнули від морозу ще вночі, текла вода. І тут під ним, наче обіцяна земля, розгорнулася чилійська рівнина.

Назавтра він почав усе знову.

Освоївши Анди і досконально розробивши техніку перельоту, Мермоз передав цю частину маршруту своєму товаришеві Гійоме, а сам узявся до освоєння ночі.

Тоді аеродроми у нас не освітлювались, тож, коли Мермоз приземлявся темної ночі, йому світили трьома слабенькими бензиновими смолоскипами.

Він упорався з завданням і відкрив шлях іншим.

Коли ніч було приборкано, Мермоз узявся до океану. Ще 1931 року він уперше доставив пошту з Тулузи до Буенос-Айреса за чотири доби. На зворотному шляху у нього вийшов з ладу мастилопровід, і він сів просто на бурхливі води Атлантики. Якийсь корабель врятував і його, і пошту, і екіпаж.

Отак Мермоз підкоряв піски і гори, ніч і море. Неодноразово піски і гори, ніч і море поглинали його. Але він повертався, щоб знову вирушити в путь.

Він так працював років з дванадцять, аж ось вкотре вже пролітаючи над Південною Атлантикою, він коротко повідомив, що вимикає правий мотор. Тоді запала мовчанка.

Повідомлення не видалося тривожним, та коли мовчанка затягнулася понад десять хвилин, усі радисти авіалінії, від Парижа до Буенос-Айреса, стали на цілодобове чергування. Бо, якщо в повсякденному житті запізнення на десять хвилин – то дрібниця, то в поштової авіації десять хвилин сповнені грізного сенсу. В цьому провалі ховається невідома подія. Неістотна

чи трагічна, вона вже сталась. Доля винесла свій вирок, причому – остаточний: можливо, жорстока змусила екіпаж до приводнення, а можливо, вщент розбила літак. Але тим, хто очікує, вирок не оголошено.

Кому з нас невідома ця надія, дедалі хисткіша, ця мовчанка, ця хвилина, обтяжлива, як смертельна хвороба? Спершу ми тишили себе надією, але, по кількох годинах, вона стала втрачати сенс. Треба було усвідомити, що наші товариші не повернуться, що вони спочивають у Південній Атлантиці, небо над якою вони так часто краляли. Мермоз, безперечно, залишив по собі результати великої роботи, заснувши на своєму полі, як засинає жнець, міцно зв'язавши останній сніп.

Коли отак гине товариш, його смерть сприймається, як природна складова нашої професії, либонь, вразила б глибше, якби він помер в якийсь інший спосіб. Звісно, тепер він далеко, він перемінив свій останній аеродром, але нам його не бракує так гостро, як могло б нам бракувати хліба щоденного.

Насправді ми звикли до тривалих очікувань. Товариші, навіть працюючи на одній лінії, розкидані по цілому світі, від Парижа у Франції до Сантьяго в Чилі, роз'єднані, як охоронці на чатах, які не можуть бодай словом обмінятися. Тільки випадок іноді зводить до купи, там чи там, членів великої льотної родини. Навколо столу, за вечерею, у Касабланці, в Дакарі чи Буенос-Айресі, відновлюється розмова, перервана кілька років тому, і приятелі згадують минуле. А тоді, знову розлука. Земля водночас і пустельна, і багата. Багата на таємні, приховані сади приятні, до яких нелегко буває потрапити, але до яких – не сьогодні, то завтра – нас неодмінно приводить наша професія. Нехай життя відриває нас від товаришів і не дозволяє нам багато про них думати, та, однаково, деь вони є – невідомо, де саме – вони є, мовчазні й забуті, але завжди такі вірні! І якщо наші дороги сходяться, вони щиро радіють, весело штурхаючи нас у плече! А чекати, ясна річ, нам не звикати...

Та ж, рано чи пізно, дізнаєшся, що на дзвінкий сміх одного з товаришів чекати не випадає, що цей таємний сад замкнено назавжди. Отоді настає правдива жалоба, в якій не стільки розпуки, скільки гіркоти.

Ніхто і ніщо, насправді, не заступить загиблого товариша. Старих друзів не набувають на власний розсуд. Немає скарбу, ціннішого за спільні спогади, спільно пережиті важкі випробування, за суперечки і примирення, душевні поривання. Така дружба не відбудовується. Саджаючи дуба, наївно мріяти, що незабаром сидітимеш під ним у затінку.

Таке влаштоване життя. Спершу ми багатшаємо, бо роками саджали дерева, але згодом невблаганний час починає викорчовувати наші насадження. Одна по одній зникають тіні від могутніх дубів, відходять наші приятелі. І до жалоби за ними додається жаль з власного старіння.

Цього навчили нас Мермоз та інші наші товариші. Велич професії, передовсім, полягає, можливо, в тому, що вона єднає людей: немає у світі нічого розкішнішого за міжлюдські стосунки.

Працюючи лише задля матеріального достатку, ми самі собі муруємо в'язницю. Ми замикаємо себе на самотинне ув'язнення, разом зі своїми статками, що є тільки порохом, задля якого не варто жити.

Я відшукую серед своїх спогадів найяскравіші і в кінцевому балансі маю такі щасливі години, які не спромігся б набути за жодні багатства. За гроші не купиш дружбу Мермоза, товариша, з яким навіки зв'язали нас спільно пережиті випробування.

За гроші не купиш цей нічний політ серед сотень тисяч зірок, цей одвічний спокій, це кількагодинне відчуття, що ти пан над панами.

За гроші не купиш нове обличчя світу, що відкривається тобі по важкому перельоті: ці дерева, квіти, жінки, усмішки, оновлені свіжими барвами, суголосний хор дрібничок, якими обдаровує нас життя на зорі.

Також за гроші не купиш ту ніч незгоди, яка зараз пригадалась мені.

Ми, три екіпажі компанії Аеропосталь, застрягли надвечір на узбережжі Ріо-де-Оро. Мого товариша Рігеля затримала проблема з кермом; другий товариш, Бурга сів, щоб забрати екіпаж Рігеля, однак його літак теж прикувало до землі незначне пошкодження. Нарешті, коли вже споночило, коло них приземлився я, щоб допомогти з ремонтом. Ми вирішили дочекатися ранку, щоб разом полагодити літак Бурга.

Рік тому на цьому ж таки місці зазнали аварії наші товариші Гурп та Ерабль, і їх забили бунтівні кочівники. Ми знали, що й нині їхній загін у триста рушниць отаборився десь під Бохадором. Імовірно, вони помітили, як сідали наші троє літаків, і, в такому разі, ця ніч могла стати для нас останньою.

Тому ми відповідно приготувались. Витягли з вантажних кабін п'ять чи шість товарних ящиків, і, спорожнивши їх, розташували їх колом, а всередині кожної, мов у вартівні, запалили по свічці, сяк-так захищеній од вітру. Посеред голої пустелі, просто на шкаралупі планети, самотні, як у прадавні часи, ми звели людське поселення.

Зібравшись на головному майдані нашого поселення, на піщаному клапті, освітленому тремтливим сьйвом свічечок, ми чекали. Чекали на світанок, що мав нас урятувати, або на маврів. Не знаю чому, але та ніч мала якийсь різдвяний присмак. Ми ділилися спогадами, жартували, співали.

Ми тішилися з того особливого піднесення, яке буває на гарно підготованому святі. Хоча, насправді, ми геть нічого не мали. Лиш вітер, піски та зірки. Суворий побут у душі трапістів¹. А однак, навколо цього скупко освітленого обруса, кілька людей, що не мали нічого, крім спогадів, ділилися незримими багатствами.

Нарешті ми зустрілись. Отак люди бредуть тривалий час пліч-о-пліч, відгородившись одне від одного мовчанкою або обмінюючись незначущими словами. Аж ось час небезпеки. І тоді люди одне одному підпора. Виявляється, ми є однією спільнотою. Відкриваючи цю єдність, ми розширюємо свою свідомість. Ми широко всміхаємося одне до одного. Так випущений на волю в'язень зачаровується морським безкраєм.

2

Гійоме, я скажу про тебе кілька слів. Не хвилюйся, я не примушу тебе червоніти, голосно вихваляючи твою відвагу та професійну майстерність. Не заради цього я хочу розповісти про найдивовижнішу з твоїх пригод.

Є така людська чеснота, якій іще не знайшли імені. Можливо, «поважність», але цього слова не досить. Бо ж з цією чеснотою поєднується також усміхнена і весела вдача. Ця чеснота, властива зокрема й теслі, який, наче з рівнею, порається з оцупком дерева: обмацує його, вимірює і, без жодної зарозумілості, береться до роботи.

Якось я прочитав захоплену розповідь про твою пригоду, Гійоме, і давно хочу поквитатися з тим викривленням твоєї постаті. Тебе вивели якимось зухвалим, «гаврошем», так ніби мужність полягає в тому, щоб принизитися до школярського скализубства у час небезпеки чи перед лицем смерті! Вони тебе не знали, Гійоме. Ти не мав потреби брати суперника на глузи перед боєм. Коли збирається на бурю, ти кажеш: «Наближається буря». Ти приймаєш загрозу, бо ти її гідний.

Я винен тобі, Гійоме, ці свідчення з моєї пам'яті.

¹ Трапісти – чернечий орден, заснований 1663 року племінником славетного кардинала Ришельє. Трапісти мають один із найбільш суворих монаших статутів у Католицькій Церкві. Вони зберігають постійну мовчанку, харчуються самою рослинною їжею, сплять у трунах, не роздягаючись. Їхнім гаслом є слова *Memento more* – «пам'ятай про смерть» (тут і далі прим. пер.).

Тієї зими, вилетівши в рейс через Анди, ти пропав на п'ятдесят годин. Повернувшись із глибин Патагонії, я прилучився в Мендосі до пілота Деле. П'ять днів поспіль ми марно кружляли над гірським хаосом. Наших двох літаків було вочевидь недостатньо для пошуків. Здавалося, навіть сотня ескадрилей за сто років не обстежить безкрає згромадження гір із шпилями, що випинаються на сім тисяч метрів. Ми вже, були, зневірилися. Навіть місцеві контрабандисти, «бандідос», за п'ять франків ладні на будь-який ризик чи злочин, відмовились вести рятувальні загони у ті гори. «Нам своє життя дорожче, – казали вони. – Взимку Анди людину живцем не випустять». Коли ми з Деле повертались до Сантьяго, чилійські службовці теж радили нам зрестися пошуків: «Нині зима. Якщо ваш товариш і не розбився насмерть, він замерз уночі. Там, у горах, нічний мороз перетворює людину на уламок криги». І коли, потім, я знову никав серед велетенських мурів і веж Андів, мені здавалося я вже не тебе шукаю, а твоє тіло у німоті снігового храму.

Нарешті, коли на сьомий день я снідав між двома вильотами в мендоському ресторані, хтось раптом розчахнув двері й вигукнув... ох!.. лічені два слова:

– Гійоме... живий!

І всі, хто там був, між собою незнайомі, цілувались на radoшах.

За десять хвилин я піднявся в повітря, взявши на борт двох механіків – Лефевра й Абрі. А за сорок хвилин я приземлився на шляху, угадавши, не знати як, машину, що везла тебе кудись у бік Сан-Рафаеля. Славна то була зустріч: ми всі плакали, ми душили тебе в обіймах: ти живий, ти воскрес, сам сотворив це диво! Отоді ти висловився, і то була твоя перша фраза, слова сповнені прекрасної людської гордості:

– Те, що я зумів, присягаюсь тобі, жодній скотині було б не до снаги.

Згодом ти розповів нам, як усе сталося.

Впродовж двох діб віхола заповнила весь простір снігом, вкривши чилійські схили Андів заметами у п'ять метрів завтовшки, і пілоти американської компанії Пан-Ейр повернули назад. А ти таки вилетів, щоб знайти яку продуховину в небі. Ти її знайшов трохи далі на південь, ту пастку: там хмаровиння стояло на висоті до шести тисяч метрів, а над ним бовваніли лише окремі шпилі. Ти піднявся до шести з половиною тисяч і взяв курс на Аргентину.

Нисхідні повітряні потоки іноді викликають у пілота чудне відчуття нездужання. Мотор працює, а літак однаково провалюється. Пілот ставить літак диба, щоб знову набрати висоти, а літак втрачає швидкість і силу, і знов провалюється. Боячись піднести машину надто круто, пілот попускає важіль, дає повітряній течії віднести літак вбік, під захист якогось кряжа, що править вітрові за трамплін, і знову літак провалюється. Здається, небо на тебе падає. Здається, тебе затягує у всесвітню катастрофу. Нема де сховатись. Марно намагаєшся повернути назад, туди, де нещодавно повітря тримало літак, як надійна підпора. Але нині вже нема на що опертися. Усе розсипається, і літак ковзає додолу, тимчасом як назустріч поволі суне хмара, що сповиває і поглинає тебе.

– Я вже потрапив у пастку, – розповідав ти, – але не одразу це усвідомив. Трапляються нисхідні течії під хмарами, які видаються нерухожими тільки тому, що вони міняються і перешиковуються на тому самому рівні, на якому ти лешиш. У горах кояться чудернацькі речі... А які ж хмари!..

– Зненацька літак труснуло, і я випустив штурвал, вчепившись у сидіння, щоб мене не викинуло з кабіни. Трусило так, що паси вп'ялись мені в плечі і замало лопнули. На додачу скло заліпило снігом, прилади вже не показували горизонту, і я покотився з шести тисяч метрів до трьох з половиною тисяч.

З висоти трьох з половиною тисяч метрів я побачив під собою чорну площину, що мені дозволило вирівняти літак. Я упізнав те гірське озеро – Лагуна Діаманте. Я знав, що озеро залягає в глибокій вирві, збоку від якої височіє на шість тисяч дев'ятсот метрів вулкан Маїпу. А попри те, що я й виборсався з хмар, мене засліплювала хурделиця, і я не міг залишити оте

озеро, не розбившись об кам'яні мури вирви. Тому я кружляв над озером на висоті тридцяти метрів, доки вистачало пального. Дві години я крутився, як гарцівник на арені. Потім сів і капотував². Коли викараскався з кабіни, буря звалила мене з ніг. Звівся на ноги, і мене знову звалило. Я змушений був пролізти під кабіну, і окопатися в снігу. Обклався з усіх боків мішками з поштою і так просидів дві доби.

Після чого буря вщухла, і я рушив. Я йшов п'ять днів і чотири ночі.

Але що залишилось від тебе, Гійоме! Ми побачили тебе живим і цілим, але геть висхлими, закостенілим, скоцюрбленим, як стара баба! Того самого вечора я доставив тебе літаком до Мендоси, де тебе ніжним бальзамом огорнули білі простирадла. Але вони не зцілили тебе. Ти не міг заснути, і знай, крутився, і не знаходив місця своєму змученому тілу. Воно не забуло ні скель, ні снігів. Вони затаврували тебе. Я дивився на твоє почорніле і спухле обличчя, схоже на переспілий побитий плід. Ти був страшний і жалюгідний, і дивовижні інструменти твоєї праці, твої руки, здерев'яніли. А коли ти сідав на краєчок ліжка, щоб вільніше було дихати, відморожені ноги звисали мертвим тягарем. Ти все ще не закінчив своєї путі, ти задихався, і, припавши до подушки, не знаходив спокою, процесія настирливих привидів, яку ти марно силувався відігнати, роїлася у твоїй голові. Вони не давали тобі спокою. І ти в двадцяте ставав до бою з поваленим і воскреслим з попелу ворогом.

Я напував тебе цілющими настоями.

– Пий, старий друже!

– Знаєш... Що найбільше мене вразило, то це...

Боксер-переможець, сам нещадно побитий, ти заново переживав свою незвичайну пригоду. Ти виповідав її уривками, і звільнявся. І мені ввижалося, як ти йдеш у сорокаградусний мороз, долаючи перевали на висоті чотирьох з половиною тисяч метрів, не маючи ні льодоруба, ні ливни, ні харчів, як проповзаєш над урвищами, обдираючи в кров ступні, коліна, долоні. Потроху втрачаючи і кров, і силу, і тямую, ти все одно, з упертістю мурахи, продираєшся вперед; обминаєш перешкоди, підводишся після падінь і видираєшся на стромовини, але не даєш собі бодай короткого спочинку, знаючи, що, коли ляжеш у снігову постіль, то вже не прокинешся.

Навпаки, підсковзнувшись, ти мав негайно підхопитись, щоб не залякнутися на камінь. Холод сковував тебе, і варто було, впавши, трохи забаритися, звести віддих, і вже тільки неймовірним зусиллям. Але ти опирався спокусі. Ти мені пояснив:

– У снігу втрачаєш відчуття самозбереження. По двох, трьох, чотирьох днях переходу тільки й хочеться, що спати. Я хотів. Та я собі казав: «Моя дружина, якщо вірить, що я живий, вона також вірить, що я йду. Мої товариші вірять, що я йду. Вони всі вірять у мене. Я мерзотником буду, якщо спинюсь».

І ти йшов, і кінчиком кишенькового ножа щодень більше надрізував черевики, в яких не вміщались твої обморожені набряклі ноги.

Ти зізнався мені в дивній речі:

– Розумієш, уже з другого дня найважчою справою стало ні про що не думати. Надто мені було зле, і становище моє було надто безнадійне. А щоб не забракло мужності йти далі, думати про це не слід було. На лихо, мозок не слухався мене, і працював, як турбіна. Але мені вистачало волі на те, щоб керувати уявою. Я обирав для неї якийсь фільм або книжку. І нараз фільм або книжка стрімко розгорталась переді мною. А тоді щось звідти повертало мої думки до дійсності. Неминуче. Тоді я підкидав своїй уяві інші спогади...

Одного разу, однак, заточившись на слизькому, ти впав ницьма у сніг і більше не захотів підводитись. Як боксер, що, раптово позбувшись будь-якої бойової пристрасті, ти байдуже

² «Капотування» або «капотаж» (яв.) – аварійна ситуація, коли – на зльоті чи під час посадки – літак перекидається через ніс, на «спину».

слухав, як, одна по одній, десь далеко, в чужому світі, падають секунди – до останньої, безповоротної.

– Я зробив усе, що міг, а тепер надії не залишилось. То навіщо й далі так уперто мучити себе? Достатньо заплющити очі, і в світі запанує спокій. Зникне все царство проваль, криги та снігів. Щойно склепив повіки, мов чаром, зникають усі удари, спотикання, біль у м'язах, палючий мороз і весь життєвий тягар, що мусив перти, як той віл, запряжений у важкого воза. Уже ти скуштував цього холоду, що отрутою розливається по всьому тілу, ніби морфій, сповнюючи тебе блаженством. Життя набігло тобі до серця. Щось ніжне і коштовне скупчилося всередині тебе. Притомність поволі залишала віддаленіші області тіла, і вони, досі мордовані нелюдськими стражданнями, байдужі до холоду, наче мармур.

Навіть сумління примовкло. Наші поклики більше не досягали тебе, чи, радше, долинали у напівсні. І у напівсні ти відгукувався, простуючи легкою радісною ходюю, і перед тобою невимушено розгортались просторі рівнини. Як вільно ковзав світом, що він став лагідним до тебе! А ти, Гійоме, своєю чергою, поскупився пустити нас у той світ.

У глибинах твоєї свідомості ворухнулись докори сумління. У твої марення вступила твеза думка.

– Я подумав про свою дружину. Мій страховий поліс убереже її від злиднів. Так, але страхування...

У випадку зникнення застрахованої особи без вісті, її смерть офіційно визнають лише за чотири роки. Перед цією суворою обставиною відступили всі марення. Ти лежиш крижем на сніговому схилі. З наближенням літа твоє тіло скотиться, разом зі сльотою, в одну з тисяч антських розпадин. Ти це знав. Але знав також, що за п'ятдесят кроків перед тобою стримить скеля.

– Я подумав, якщо я підведуся, то, може, дістанусь її. І, якщо притулюсь до скелі, то влітку моє тіло знайдуть.

А звівшись на ноги, ти йшов іще дві ночі й три дні.

– З багатьох ознак я здогадувався про близький кінець. Ось, наприклад: приблизно кожні дві години я змушений був зупинятися, щоб іще трохи розрізати черевики, або ж просто розтерти снігом спухлі ноги чи дати перепочинок серцю. Але в останні дні я почав втрачати пам'ять. Уже доволі далеко відійшовши від місця зупинки, похлоплювався, бо щоразу щось там забував. Спершу я забув рукавичку, а це не жарт у такий мороз. Поклав, був, її коло себе, а йдучи, не забрав. Тоді забув годинник. Потім кишеньковий ніжик. Потім компас. З кожною зупинкою я біднішав на якусь річ...

Рятунок у тім, щоб зробити перший крок. Іще один крок. Щоразу все починається з першого кроку...

«Те, що я зумів, присягаюся тобі, жодній скотині було б не до снаги». Знову мені спадає на пам'ять ця фраза, шляхетнішої за яку я ніколи не чув – фраза, що підносить і звеличує людину, визначає істинну ієрархію. Нарешті ти засинав, твоя свідомість вимикалась, але з твоїм пробудженням і вона знову брала владу над знесиленим, понівеченим, потовченим тілом. Тіло є лише цобрим знаряддям, лише служником. І ти, Гійоме, зумів висловити також свою гордість з цього славного знаряддя:

– Без жодних харчів, на третій день походу... Ти можеш собі уявити, як виснажилось моє серце... Отож, видираючись стрімчаком, просто над проваллям, я виколупував ямки в снігу, щоб упиратися в них кулаками, аж раптом починаються перебої в серці. То завмре, то знову б'ється. І б'ється нерівно. Відчуваю, як завмре на мить триваліше, я зірвуся в безодню. Я завмираю, дослухаюся до серця. Ніколи, чуєш, ніколи в польоті я так не слухав усім своїм еством до мотора, як у ті хвилини до власного серця. Я казав йому: «Ну ж бо, іще одне зусилля! Постарайся битися знову...» Але то серце вищого гатунку! Повагається трохи, і знов до роботи – нарешті засинав, важко дихаючи. А я, сидячи при твоєму узголів'ї, думав: якщо заговорити

з Гійоме про мужність, він тільки стене плечима. Але нечесно було б також вихвалити його скромність. Він ставить себе вище цієї пересічної чесноти. Він стене плечима, тому що достатньо мудрий. Він знає, що втягнуті у вир подій люди уже не бояться. Людей лякає тільки невідомість. Та коли стикаєшся з нею, воно перестає бути невідомістю. Надто, коли зустрічаєш її отак спокійно і статечно. Мужність Гійоме є передусім виявом його ширості.

Та головна його чеснота не в тому. Його велич полягає в усвідомленні власної відповідальності. Відповідальності за самого себе, за пошту, за товаришів, що вірять у його повернення. У своїх руках він тримає їхнє горе чи радість. Відповідальності за все нове, що зводиться там, долі, серед живих, у творенні чого він має брати участь. Відповідальності за долю людства, в масштабі його праці.

Він належить до широких душ, які, мов гаї, вкривають собою широкі простори. Бути людиною саме й означає бути відповідальним. Відчувати сором за вбогість, що, начебто, існує не з твоєї вини. Пишатися перемогою, здобутою товаришами. І, кладучи свій камінь, усвідомлювати, що це внесок у розбудову світу.

Таких людей помилково ставлять на одну дошку з тореадорами або гравцями. Славлять їхню зневагу до смерті. До біса ту зневагу до смерті. Якщо коріння її не в усвідомленні відповідальності, вона є прикмета убогих духом або надміру запальних перволітків. Я знав одного юного самогубця. Не відаю, яке нещасливе кохання змусило його старанно увігнати кулю собі в серце. Не знаю, який літературний взірець він наслідував, надівши для того білі рукавички, але пам'ятаю, що в тому позірному драматизмі я відчув не шляхетність, а убозтво. За приємними рисами обличчя, в тому людському черепі не було нічого, геть нічого. Хіба що образ якоїсь дурненької дівчини, яких на світі не бракує.

На згадку про той безглуздий випадок я подумав про іншу смерть, справді гідну людини. То був садівник, що казав мені:

– Знаєте... іноді я добряче упріваю, перекопуючи землю. Гостець викручує суглоби, і я клену це своє рабство на всі заставки. А зараз понад усе хотів би я порати землю. Якою гарною видається мені робота коло землі! Яка це воля несказанна! А потім, хто обрізатиме мої дерева?

Він залишав по собі розпушену землю. Розпушену планету. Він був споріднений з усіма ланами і садами, з усіма деревами нашої землі. Ось хто був великодушним, щедрим газдою. Ось хто, подібно до Гійоме, був мужнім чоловіком, коли змагався зі смертю в ім'я Творення.

Розділ III

Літак

Не в тім річ, Гійоме, що професія змушує тебе вдень і вночі стежити за приладами, вирівнювати літак за гіроскопами, вслухатися в подих моторів, спиратися на п'ятнадцять тонн металу. Зрештою, завдання, що стають перед тобою, стосуються саме людей, і ти цілковито в цьому приєднуєшся до шляхетних верховинців. Як той поет, ти вмієш відчутти наближення світанку. Занурений у безодню важкої ночі, не раз ти прагнув, щоб там, далеко на сході, спалахнув над чорною землею блідий зблиск, перший зблиск вранішньої зорі. Тепло того дивовижного джерела, траплялось, повертало тебе до життя, коли ти вже лаштувався померти.

Звичка до застосування найскладніших інструментів не зробила з тебе черствого техника. Мені здається, наш технічний прогрес надміру лякає тих, хто не бачить різниці між метою і засобом. Звісно, життя, покладене на досягнення суто матеріального добробуту, дає набутки, не варті того життя. Але машина не є метою. Літак не є метою – він тільки знаряддя. Знаряддя так само, як плуг.

Якщо нам здається, буцімто машина занапащає людину, це, можливо, пов'язано з браком нагоди поглянути збоку на результати надто стрімких змін у нашому житті. Що таке сто років історії машин проти двохсот тисяч років історії людства? Ми заледве починаємо зивкати до шахт і електростанцій у нашому ландшафті. Нам непросто обжити цей новий дім, що ми його навіть ще не вибудували. Довкола нас усе так швидко змінилось: взаємини людей, умови праці, звичаї. Навіть наша психологія зрушена аж до найпотаємніших підвалин. Поняття розлуки, відсутності, відстані, повернення не відповідають тому сенсу, який раніше вкладали у відповідні слова. Щоб охопити думкою світ сьогоднішній, ми вдаємося до словника, складеного для світу вчорашнього. І нам видається, нібито минувшина більш суголосна нашій природі лише тому, що ліпше відповідає нашій мові.

Кожний черговий крок поступу заводив щораз далі від навичок, заледве набутих, і ми подібні емігрантам, які покинули свою вітчизну перше, ніж устигли її як слід вибудувати.

Всі ми юні дикуни, які досі втішаються зі своїх нових цяцьок. Принаймні, наші авіаційні перегони іншого сенсу не мають. Отой літає вище за решту, швидше за всіх. Ми забуваємо, навіщо послали його в політ. На якийсь час політ, як такий, стає важливішим за його мету. Так трапляється завжди. Для колонізатора, що створює імперію, сенсом життя є завойовування. Вояк зневажає колоніста. Але хіба не заради того він сам воював, щоб на підбитих землях осів колоніст? В захваті від успіхів прогресу ми поставили людину на слугування йому – прокладати залізниці, будувати заводи, пробивати свердловини. Ми наче забули, що все те зводилось саме на службу людині. У добу завоювань ми міркували, як вояки. А нині настав час колоністів. Треба вдмухнути життя в новий дім, який іще не має власного обличчя. Для одних істина полягала в будівництві, для інших – у заселенні.

Безперечно, дім наш потроху стане справжнім людським житлом. Навіть машина, стаючи досконалішою, виконує свою роботу дедалі більш буденно. Здається, всі виробничі зусилля людини, всі її розрахунки, всі безсонні ночі над кресленням виявляються лише в зовнішній простоті. Здається, потрібен був досвід багатьох поколінь, щоб вдосконалити форму колони, щоб киль корабля чи фюзеляж літака, аж вони набули, нарешті, ідеальної чистоти лінії грудей або рамена. Здається, ніби праця інженерів, креслярів, конструкторів зводиться до того, щоб шліфувати й згладжувати, полегшувати й спрощувати вузли, урівноважувати крило так, щоб воно не привертало уваги – це вже не припасоване до фюзеляжу крило, а якась довершена форма, що природно розвинулася з бруньки, таємнича гармонійна єдність, подібна до поеми. Здається, довершеності досягають не тоді, коли нема чого додати, але коли вже нема чого відняти. Наприкінці розвитку машина стає непомітною.

Винахід, доведений до найвищої досконалості, межує з відсутністю винаходу. У найпростішого знаряддя праці мало-помалу зникали наочні ознаки механізму, і у нас в руках опинялася річ, ніби створена самою природою, наче ота галька, обточена морем. Так само, застосовуючи машину, поступово забуваєш про неї.

Спершу ми брались до неї, як до складного заводу. А сьогодні вже забули, що в ній працює мотор. Він функціонує, як серце, до биття якого ми не дослухаємося. Знаряддя вже не поглинає всієї нашої уваги. За знаряддям і через нього ми знову знаходимо ту саму одвічну природу, відому садівникам, мореплавцям і поетам.

У польоті пілот має справу з водою і з повітрям. Коли запущено мотори, коли гідроплан розбігається морем, гондола його озивається на удари хвиль, наче гонг, і людина уловлює роботу машини через віжки. Пілот щосекунди відчуває, як машина набирає швидкості, і як зростає її потуга. Він відчуває, як п'ятнадцятитонне громаддя набирає тієї сили, що дозволить йому злетіти. Він стискає кермо, і ця сила, ніби дар, переливається йому в долоні. Цей дар дає йому владу над металом, і машина слухняно виконує його волю. Нарешті його влада над машиною стає цілковитою, – тоді легким, ледь помітним рухом, ніби знімаючи з гілки стиглий плід, пілот відриває машину від поверхні води і утверджує її в повітрі.

Розділ IV Літак і планета

1

Літак, безперечно, є машиною, але й яким інструментом аналізу! Цей інструмент відкрив нам істинне лице землі. Шляхи, насправді, століттями нас дурили. Ми були в становищі тієї цариці, що забажала відвідати своїх підданців і з'ясувати, чи вони задоволені з її врядування. Щоб напустити їй туману в очі, лукаві царедворці розставили уздовж царського шляху життєрадісні декорації і найняли статистів, щоб перед ними танцювали. Окрім тієї бутафорії, цариця нічого не побачила в своєму царстві і не дізналася, що по численних селах люди конають з голоду і проклинають її.

Ми так само просувалися звивистими дорогами. Вони обминають безплідні ґрунти, скелі та піски; вони служать потребам людини, біжучи від джерела до джерела. Вони ведуть хлібороба від стодоли до лану, приймають коло обори заспану худобу і вдосвіта виводять її в люцерну. Вони з'єднують село з селом, – мешканці обох сіл могли поріднитися одні з одними. А коли, навіть, якийсь шлях зважиться перетнути пустелю, то неодмінно витиметься нею, повертаючи від оази до оази.

Отож, нас вводили в оману втішною брехнею нескінченні закрути шляхів, бо, дорогою нам, знай, траплялися зрошені землі, фруктові сади, буйні луки, ми тривалий час тішили себе причепуреним образом своєї в'язниці. Ми вірили, що планета наша волога й лагідна.

Але зір наш зробився гострішим, і ми зробили жорстоке відкриття. Літак дав нам змогу рухатися по прямій. Відірвавшись від землі, ми одразу покинули дороги, що повертають до водойм або хлівів і змінюються від міста до міста. Вільні від залежності, від потреби в джерелах, ми одразу беремо курс просто на далеку мету. І тільки тепер, з висоти простолінійного польоту, ми відкриваємо правдиву основу нашої землі, підмурок із скель, піску й солі, що на ньому, подекуди, як мох серед руїн, квітнуть острівці життя.

Отак ми стаємо фізиками, біологами, досліджуючи паростки цивілізацій, що де-не-де, по долинах, дивом дивним розкинулись парками, там, де дозволяють кліматичні умови. Ми судимо про людину за її місцем у Всесвіті, дивлячись на неї через ілюмінатор, наче в мікроскоп. Ми перечитуємо свою історію.

2

Пілот, що спрямовує свій літак до Магелланової протоки, пролітає трохи південніше від Ріо-Гальєгоса над потоком вигаслої лави. Двадцятиметрові завтовшки залишки давнього виверження придушують рівнину. Далі він зустрічає другий такий потік, третій, а потім ідуть пагорби заввишки двісті метрів, і у кожному зяє свій кратер. Жодної подібності до гордого Везувія: розташовані на тій самій рівнині роззявлені жерла гаубиць.

Але сьогодні там панує тиша. Дивним видається спокій цієї здибленої землі, де колись, вивергаючи полум'я, тисячі вулканів перегукуються ревінням підземного органа. А нині летиш над німою пустелею, оздобленою чорними льодовиками.

Однак далі давніші вулкани вже вбралися золотими лужками. Іноді в кратері росте дерево, точнісінько, як та квітка у старому вазоні. У світлі призахідного сонця рівнина скидається на розкішний парк з підстриженою травою і лише злегка надимається навколо вели-

чезних роззявлених пащек. Біжить наляканий заєць, злітає птах, життя заволоділо новою планетою, здобним тістом землі, яким, зрештою, вкрилося небесне тіло.

Нарешті, трохи не долітаючи до Пунта-Аренас, пілот бачить, як сходять нанівець останні кратери. Рослинність густо вкриває там пагорби вулканів, скрадаючи всі вигини. Кожна щілина заповнена цією м'якою тканиною. Грунт рівний, схили пологі, про їхнє походження забуваєш. Трава стирає з горбів похмурі знаки.

І ось найпівденніше місто Світу, що повстало завдяки випадковій купці багна між первісною вигаслою лавою і південною кригою. Саме тут, коло чорних потоків, особливо гостро відчуваєш, яким дивом є людина! Неймовірна поява! Не знати, як і чому цей випадковий мандрівний забрів у наче навмисне приготовані сади, заселені лише на короткий термін, на одну геологічну добу, один благословенний день у низці непривітних діб.

Тихого вечора я приземлився у Пунта-Аренас! Прихилився спиною до колодязя і дивлюсь на дівчат. У двох кроках від цих втілень вроди іще гостріше відчуваєш таємницю людини. У світі, де все живе тяжіє до живого, де навіть квіти, хилячись під вітром, змішуються з іншими квітами, де лебедеві знайомі всі лебеді, тільки люди замуруються у своїй самоті.

Який особистий простір захищає між ними їхній внутрішній світ? Мрії дівчини ізолюють її від мене, – як мені подолати таку перешкоду? Що можна знати про дівчину, яка неквапливо повертається додому, спустивши очі долу і всміхаючись до себе, і вже сповнена вигадок і милих небилиць? З думок, зі слів і з мовчання коханця вона могла створити ціле королівство, поза яким для неї відтепер суцільний світ варварів. Я знаю, вона ніби на іншій планеті, бо замкнулась у своїй таємниці, у своїх звичках, у співочих відгомонах спогадів. Народжена вчора вулканами, зеленими моріжками або солоною морською хвилею, вона уже напівбожество.

Пунта-Аренас! Стою, прихилившись спиною до колодязя. Старенькі жінки приходять сюди по воду; про їхню тяжку долю я здатен дізнатися тільки з їхніх рухів вічних прислужниць. Упершись потилицею в мур, тихо плаче дитя; в моїй пам'яті воно так і залишиться славним невтішним дитям. Я чужинець. Я нічого не знаю. Не маю доступу до їхніх Імперій.

На якому ж убогому тлі розгортається багатотиждна гра людської ворожнечі і приязні, і радощів! Звідки люди черпають цей потяг до вічності, волею випадку кинуті на ледь вичахлу лаву, тим часом, як на них уже насувається нова загроза: піски, сніги?

Їхня цивілізація є лише крихка позолота, яку в одну мить змиє вулканічна лава, морська хвиля, піщана буря.

Вважають, це місто розкинулось на щедрій землі з шаром родючого ґрунту не менш глибоким ніж на землях Босу³. Усі забувають, що тут, так само як деінде, життя – це розкіш, і немає на планеті місця, де земля під нашими ногами залягала б достатньо глибоким шаром. Як на те, я знаю ставок за десять кілометрів від Пунта-Аренас, який наочно це демонструє. Облямований покрученими деревцями і присадкуватими будиночками, непоказний, як калюжа на фермерському подвір'ї, він, у незбагненний спосіб, має припливи і відпливи. І вдень, і вночі його ритми скоряються геть іншим законам, ніж решта життя навколо нього, ніж очерети, що ростуть при березі, ніж діти, що бавляться навколо. Його сонна гладінь, єдиний ветхий човен на ній – вони у владі місяця. Його темні глибини відчувають порухи бурхливого океану. Навкружки, аж до Магелланової протоки, все дивним чином перетравлюється під тонким покривалом трави й квітів. У калюжі зі сто метрів завширшки, поблизу міста, що розкинулось на, здавалось би, цілком обжитій землі людей, б'ється живчик моря.

³ Бос (фр. *Beauce*) – найродючіший сільськогосподарський регіон Франції, на південний захід від Парижа, між річками Сеною та Луарою. Місце дії скандального (через нібито надмірний натуралізм) роману «Земля» Емілі Золя.

3

Ми мешкаємо на мандрівній планеті. Час від часу, завдяки літакові, ми дізнаємося щонебудь про її минуле: зв'язок ставка з місяцем розкриває приховані спорідненості, а я надібав також інші ознаки.

Над далеким узбережжям Сахари, між Кап-Джубі та Сіснеро, пролітаєш схожі на зрізані конуси узвишся від кількох сотень кроків до тридцяти кілометрів упоперек. Цікаво, що заввишки всі вони по триста метрів. Крім того, вони однаково забарвлені, їхні схили утворені тими самими породами, мають однакову структуру. Наче колони, що, підносячись над пісками, ще окреслюють тінь давно поваленого храму, ці стовпи свідчать про велетенське узвишся, яке з'єднувало їх у давні часи.

У перші роки повітряної лінії між Касабланкою й Дакаром, наші машини були ненадійні, і, коли ми зазнавали аварії або вилітали на пошуки товаришів, нам нерідко випадало сідати в нескорених районах. А щільний вигляд пісків оманливий: тільки й дивись, аби не загрузнути. Натомість, прадавні солонці, на вигляд тверді, як асфальт, що так лунко дзвенять під ногою, часто не витримують маси літака. Проламавши білий соляний панцир, шасі провалювались у чорне смердюче болото. Тому, коли мали вибір, ми віддавали перевагу гладенькій поверхні цих плато, які не приховували жодної пастки.

Запорукою тому був злежаний жорсткий гравій, утворений покладами дрібних черепашок. На поверхні плато вони були ціліші, а далі вглиб – дедалі дрібнішими і згніченими. У найдавніших шарах, на споді масиву, вони утворювали суцільну вапнякову породу.

Отож, коли треба було рятувати з полону Рена й Сера, наших товаришів, захоплених бунтівними племенами, я доставив на одну з кам'яних терас мавра-перемовника, і, перш ніж полетіти, став разом з ним шукати, де б йому спуститись у долину. Але наша тераса звідусіль уривалася фалдами, що, ніби кам'яне драпірування, круто спадали в безодню. Зійти просто не було де.

Але, хоча треба було летіти на пошуки придатнішого майданчику, я там забарився. Я по-хлоп'ячому тішився з того, що відчував під ногами землю, якою ніколи ще не ступали ні людина, ні звір. Жоден мавр не взяв би приступом цієї фортеці. Жоден європейський дослідник тут іще не бував. Я міряв кроками незайманий пісок. Я перший пересипав з долоні у долоню, наче золотий пісок, потрошені на порох черепашки. Я перший порушив тут мовчання. На цій полярній твердині, що од віку не зростила жодної билинки, я, ніби занесена вітром зернина, став тут першим свідченням життя.

У небі вже сяяла зірка, і я звів на неї очі. Сотні тисяч років, цунав я, оця біла гладінь відкривалась лише перед небесними світилами. Незаплямована скатертина, розстелена під чистими небесами. Серце мені тьохнуло, ніби передчуттям незвичайного відкриття, коли, раптом, на тій скатертині, десь за тридцять кроків від себе побачив чорний камінець.

Я стояв на трьохсотметровому зложіщі згнічених черепашок. Суцільний їх велетенський шар був наочним доказом того, що тут нема й не може бути жодного іншого каміння. А якщо навіть глибоко під землею сплять крем'яхи – продукт повільних перетворень, що відбуваються в надрах планети, – яке диво могло винести одного з них на цю незайману поверхню? Мені калатало серце, коли я підібрав свою знахідку – твердий чорний камінь, завбільшки з кулак, важкий, як метал, і округлий, мов сльоза.

На розстелену під яблунею скатертину може впасти тільки яблуко, а на скатертину, розстелену під зорями, може падати тільки зоряний порох. Жоден метеорит ніколи не показував так наочно свого походження.

Я подумав, звівши голову, це природно, що небесна яблуня зронила на землю свої плоди. Я знайду їх там, де вони впали, бо сотні й тисячі років ніщо не могло їх потурбувати. І не могли

вони ні з чим перемішатися в цьому вапняку. Я одразу рушив на пошуки, щоб перевірити своє припущення.

Воно підтвердилось. Я підбирав камінь по каменю, приблизно по одному на гектар. Усі вони мали вигляд застиглої лави. Усі тверді, як чорні діаманти. І, наче супровід моему пориванню, з висоти мого зоряного дощоміру, ця повільна вогненна злива.

4

Але найдивовижніше, що там, на округлій спині нашої планети, між магнітною лінією і зорями, є людський розум, у якому, мов у свічаді, міг відбитись цей вогненний дощ. Серед одвічних нашарувань мінералів людські думи – це диво. І ось мені пригадується одна думка...

Застрягнувши, в черговий раз, у безлюдних пісках, я чекав на світанок. Схили барханів, обернені до місяця, сяяли золотом, а темні обриси протилежних схилів чітко вирізнялись на тлі неба. На цій пустельній корабельні мороку і місяця панували спокій, наче у годину перерви на будівництві, і насторожена тиша пастки, і отам я заснув.

Прокинувшись, я побачив лише водойму нічного неба, бо лежав на гребені дюни, розкинувши руки, обличчям до цього зоряного городу. Іще не розумів, які то глибини, я відчував запаморочення, і не маючи за що б ухопитися – ні коріння дерев ні гілок, ні карнизу – я падав, як норець у стрибку.

Але ні, я не падав. Від голови до п'ят я пригортався до землі. Враз заспокоєний тим, я віддавався землі усією своєю масою. Сила тяжіння здавалась мені всемогутньою, як любов.

Усім тілом я відчував, як земля підпирає мене, підтримує, несе у безкраю ніч. Виявилось, що моя власна маса притискає мене до планети, як на крутому віражі пілота притискає до крісла, і я тішився цією чудовою підпорою, міцною і надійною, і вгадував під собою вигин корпусу свого корабля.

Я так виразно відчував, як мене відносить у простір, що нітрохи не здивувався б, навіть почувши з надр земних жалібні нарікання елементів потурбованих незвичними зусиллями, – стогін старого вітрильника, якого немилосердно хилить набік, гостре рипіння перевантаженої баржі. Але у земних глибинах панувала тиша. Плечима я відчував силу тяжіння, ту саму, гармонійну, незмінну у віках. Я невіддільний від рідної землі, як галерник від моря: по смерті тіло його піде на дно зі свинцевим тягарем.

Я розмірковував про свою долю, загублений у пустелі, безборонний серед небезпек, серед пісків і зірок, відрізаний від магнітних полюсів свого життя німою тишею. Адже я знав, що для повернення до тих життєвих полюсів знадобляться довгі дні, тижні й місяці, якщо тільки не розшукає мене якийсь літак, або не заб'ють уже завтра маври. Тут у мене нічого не залишалось. Звичайний смертний, заблуканий серед пісків і зірок, я знав, що маю тільки єдину розраду, здатність дихати...

Натомість, мені гарно марилось.

Марення нахлинули нечутно, як води джерела, і спершу я не второпав, що за млюсть мене огорнула. То були голоси, не видива, а тільки відчуття присутності поряд когось близького, друга, якого я ось-ось упізнаю. А потім я зрозумів, і, заплющивши очі, віддався на волю пам'яті.

То був якийсь парк, густо порослий чорними соснами й липами, і старий, милий серцю будинок. Байдуже, близький він чи далекий, байдуже, що він не може ні прихистити, ні зігріти мене, бо тут і зараз він тільки марення: достатньо того, що він є, і образ його наповнює собою мою ніч. Я вже не безіменне тіло, викинуте на берег; я орієнтуюсь у своєму сні, я хлопчик з цього будинку, моя пам'ять сповнена його запахами, прохолодою його передпокоїв, голосами, що його оживляли. Навіть кумкання жаб у калюжах долинали до мене. Мені вкрай потрібні були ці незліченні подробиці, щоб знов упізнати себе, щоб збагнути, звідки, з яких утрат

повстало у мене в пустелі відчуття самотності, збагнути сенс її мовчання, утвореного з незліченних мовчань, коли навіть жаби не подають ні звуку.

Ні, я вже не між пісками і зірками. Ця декорація більше не надає мені своїх холодних повідомлень. І навіть відчуття вічності, як виявляється, походило не від нього. Я знову бачу масивні комоди старого дому. Знову бачу за їхніми дверцятами височіли снігові гори простирадл. Там зберігався запас снігової прохолоди. Старенька служниця по-щурячи дріботіла від комоду до комоду, невтомно перевіряла випрану білизну, згортала, розкладала, перелічувала. «Ох, Господи, що ж це за лихо!» – вигукувала вона, зауваживши найменший гандж, бо таке загрожувало віковійчності дому. Вона мерщій сідала до лампи і, зживаючи старечі очі, ревно церувала ті вівтарні покрови, ті трищоглові вітрила, невтомна у своєму служінні чомусь більшому за неї самої – чи то Богові, чи кораблеві.

Ох! Я винен тобі бодай одну сторінку. Повертаючись з перших своїх мандрів, я завжди заставав тебе з голкою в пучках, щороку тобі прибувало зморщок і сивого волосся, а ти так само втопала до колін у білих покрывах, так само власними руками розправляла простирадла без брижей на наших ліжках і обруси без зморшки на наших столах, до свят кришталю й світла. Я приходив до комірчини, сідав навпроти тебе і намагався тебе схвилювати, відкрити тобі очі на широкий світ, намагався спокусити тебе розповідями про свої пригоди, про смертельні небезпеки. А ти казала, що я нітрохи не змінився. Ще хлопчиком я завжди вертався додому в подертій сорочці – «Ох! Що ж це за лихо!» – і з подертими колінами. А надвечір приходив, щоб ти мене втішала, як сьогодні. Але ж, ні! Я вертаю вже не з далекого куточка парку, а з краю світу, і приношу з собою терпкий дух безлюддя, подих піщаних бур, сліпуче сяйво тропічного місяця! Авжеж, казала ти мені, хлопці завжди непосидючі; вони ламають собі руки й ноги, і вважають себе силачами. Але ж ні, ні! Якби ти знала, як далеко я зазирнув за межі нашого парку! Якби ти знала, який малий його затінок! Його навіть не зауважиш на величезній планеті, серед пісків і скель, серед боліт і пралісів. А чи знаєш ти, що є краї, де люди при зустрічі, замість привітання, наставляють рушницю? Чи знаєш ти, які є на світі пустелі? Там холодними ночами я спав просто неба, без ліжка, без простирадл...

– От дикун! – казала ти.

Попри всі мої намагання, вона залишалася непохитною у своїй вірі, гідної церковного служки. І мені робилося прикро, що жалюгідна доля робить її сліпою і глухою...

Але тої ночі, в Сахарі, беззахисний серед пісків і зірок, я віддав їй належне.

Не знаю, що зі мною коїться. Сила тяжіння прив'язує мене до землі, тим часом, як у небі стільки зірок-магнітів. А інше тяжіння повертає мене до самого себе. Я відчуваю свою власну масу, що притягає мене до багато чого! Мої марення реальніші за ці бархани, за місяць, за все, що мене оточує. Ох! Не в тім диво будинку, що він захищає нас і гріє, що його мури наші. Диво в тім, що він поволі передає нам запаси ніжності. А вона утворює в серці таємничу глибу, з якої, ніби джерела, зроджуються марення...

Сахаро моя, Сахаро, осьде й ти сниш, зачарована старою пряхою!

Розділ V

Оаза

Я вже стільки вам говорив про пустелю, що, перш ніж заговорити про неї знову, я хотів би змалювати оазу. Картина, що стоїть зараз у мене перед очима, ховається не в Сахарі. Однак іще одне диво літака полягає в тому, що він миттю переносить вас у серце незнаного. Щойно ви, як учений-біолог, незворушно розглядали в ілюмінатор людський мурашник – міста, що розкинулись на рівнині, і дороги, що від них розбігаються навсібіч, наче кровоносні судини, живлячи їх соками ланів. Та ось затремтіла стрілка висотоміра, і гаї, що зливались у суцільну зелену пляму вдалині, стають цілим світом. Ви вже бранець заростів заснулого парку.

Віддаленість міряється не відстанню. За огорожею саду іноді ховається більше таємниць, ніж за Великим Китайським муром, а душа маленької дівчинки іноді захищена мовчанням надійніше, ніж оаза безкраїми пісками Сахари.

Я розповім про одну випадкову зупинку в далекому краї. Власне, це було під Конкордією в Аргентині, але могло статись де завгодно – світ сповнений таємниць.

Я приземлився посеред поля, і гадки не маючи, що на мене чекає занурення в чарівну казку. Мене зустріло мирне подружжя на старенькому форді, що аж ніяк не обіцяло нічого виняткового.

– Влаштуєтесь на ніч у нас.

Аж ось, за черговим поворотом шляху, показався в місячному сяйві гайок, а за ним будинок. Який дивний будинок! Присадкуватий, масивний, майже цитадель. Казковий замок, що від самого порогу ставав притулком затишним і надійним, майже як монастир.

Нас зустріли двоє дівчат. Вони допитливо оглянули мене, мов судді, що охороняють заборолене королівство. Молодша, відкопиливши губу, постукала у підлогу свіжозрізаним патичком. Нас познайомили, дівчата мовчки, ніби з викликом, подали мені руку і зникли.

Я був розважений і зачарований. Все відбувалося просто, мовчазно і натякало на початок таємниці.

– Еге-ге! Вони у нас трохи дикуваті, – пояснив батько.

І ми увійшли.

У Парагваї мені завжди подобалася зухвала травичка, що вічно вистромляє носа з кожної шпарини столичної бруківки, розвідниця незримого, але завжди присутнього пралісу, вона перевіряє, чи місто й досі під владою людей, чи не час трохи потіснити каміння будівель. Мені завше подобалося такого стибу недбальство, що виявляє надмірне багатство. Але тут я був заворожений.

Бо все тут занепало, однак у найчарівніший спосіб – ніби старезне замшіле дерево з полусканим од часу стовбуром, ніби садова лавочка, на якій засиджувались кілька поколінь закоханих. Панелі на стінах пожолоблені, одвірки й лутки поточені шашіллю, стільці кульгаві. Але, хоча тут нічого не лагодили, чистоти пильнували завзято. Все було вимите, навощене, наполоване.

Вигляд вітальні від цього був таким промовистим, як обличчя старенької від зморшок. Шпари в стінах, облуплена стеля, все це здавалось мені привабливим, а надто паркет, що подекуди провалився, подекуди здригався під ногами, наче хистка кладка, але, незмінно навощений, сяяв лаком, наче люстро. Цікавий будинок, який не допускав поблажливо-недбалого ставлення, а натомість вимагав виняткової пошани. Кожен рік, безперечно, додавав нові чарівні риси у його складний образ, створював цедалі теплішу, приязну атмосферу. А водночас додавались небезпеки, що чигали на мешканців дорогою з вітальні до їдальні.

– Обережно!

У підлозі дірка. Мене застерегли, що, провалившись у таку діру, можна поламати ноги. Що тут дірка, ніхто не винен – її проточив час. Відчувався високий аристократизм у небажанні якомсь виправдовуватись. Мені не казали, наприклад: «Ми могли б зашпарувати всі ці дірки, позаяк ми люди не бідні, але...» Не казали навіть – попри те, що то була щира правда – «Ми винаймаємо цей будинок у міста впродовж тридцяти років. Тож місто мало б також його лагодити. Кожна сторона упирається...» Вони не принижувались до пояснень, і така невимушеність викликала захват. Щонайбільше, хтось зронив:

– Еге-ге! Трохи спорохнявіло тут...

А що мовлено це було безпечним тоном, я здогадався, що мої нові друзі не надто переймаються. Уявіть, як артіль мулярів, теслярів, столярів, тинькарів за якийсь тиждень змінила б ці мури своїм блюзнірським інструментом. Господарі б не упізнали будинок і почувались, як у гостях. Будинок без таємниці, без затишку, без пасток під ногами, без льохів – це радше приймальня у міськраді.

Природно, що в цьому зачарованому домі дівчата зникли вмить, мов на помах чарівного жезла. На що має бути схоже горище, коли вітальня сповнена несподіванок, гідних горища! Коли здогадуєшся, що варто прочинити дверцята якоїсь шафки, і з неї виваляться стоси пожовклих листів, прадідівські квітанції, незчисленні ключі, до яких у домі вже немає замків, і, природно, ключі ті не підійдуть до жодного замка. А коли ключі ні до чого не підходять, мимоволі починаєш гадати, до чого вони, і вже ввижається підземелля з закопаними скринями, повними золотих луїдорів.

– Перейдімо до столу?

Ми рушили до столу. Переходячи з покою до покою, я вдихав розлитий всюди ні з чим незрівнянний дух старовинної бібліотеки. А найбільше мене розважило переміщення канделябрів. Справжніх важких канделябрів, що їх, як у часи мого дитинства, котили на високих дерев'яних підставках з покою до покою, і від яких на мурах оживали химерні тіні. На них розквітали букети вогню, в облямуванні пальмового листа тіней. Тоді канделябри встановлювались на місце, острівці світла застигали нерухомо, а довкола них, у неосяжних заповідниках мороку, потріскувала деревина.

Двоє дівчаток показалися знову, так само таємниче і безгучно, як перед тим, були, зникли. Вони поважно сіли до столу. Вони, звісна річ, уже нагодували своїх собачок, своїх пташок; розчахнувши вікна, помилувались на місячну ніч, надихались вечірнім вітерцем, пахощами саду. А зараз, розгортаючи серветки, вони краєчком ока стежили за мною, зважаючи, наскільки я вписуюсь у реєстр знайомих їм тваринок. Бо ж вони вже мають ігуану, мангусту, лисицю, мавпу та бджіл. Вся ця звірина жила цілком дружно, утворюючи новий земний рай. Дівчата владарювали над усіма божими тварями, заворожували їх своїми рученятами, годували, напували і розповідали їм казки, якими заслуховувалися всі – від мангустки до бджіл.

Я тільки чекав, коли ці двоє жвавих дівчаток завершать свою витончену критичну оцінку того дядька, що сидить навпроти них, і ухвалять таємний, але швидкий і остаточний вирок. В часи мого дитинства мої сестрички отак присуджували бали гостям, які вперше вдостоювали нас візитом. Коли застільна розмова на мить стихала, раптом дзвінко лунало:

– Одинадцять!

І тільки мої сестри та я сповна тішились значенням цієї цифри.

Зараз той досвід мене трохи бентежив. А надто мене насторожувала обізнаність моїх суддів. Суддів, що добре відрізняли лукавих звірів від простодушних, розуміли з ходи своєї лисиці, в якому вона гуморі, розумілися на чужих думках і почуттях.

Я милувався на їхні бистрі оченята, на їхню дитячу безпосередність, але був би задоволений, якби вони змінили забавку. А тим часом, здебільшого побоюючись дістати «одинадцять», я покійно передавав сіль, наливав вино, але, зводячи очі, щоразу бачив на їхніх обличчях спокійну поважність непідкупних суддів.

Марними були б навіть лестоці: їм чужа марнота. Марнота, але не гордоці – вони були про себе думки набагато вищої за все, що я б наважився висловити вголос. Так само я не намагався похизуватися перед ними престижем своєї професії, оскільки було б надмірним зухвальством видиратись на верхів'я платана, тільки заради того, щоб побачити, чи вбились у колодочки пуцьвірки, щоб привітатися з друзями.

Мої дві мовчазні феї так пильно спостерігали за мною, доки я їв, так часто я ловив на собі їхні погляди, що, з якоїсь миті, я геть не міг здобутись на слово. Запала мовчанка, і тут на підлозі щось тихенько засичало, зашурхотіло під столом і стихло. Я запитально роззирнувся. Тоді молодша, кусаючи хліб своїми зубками юної дикунки – вочевидь задоволена з іспиту, але принагідно ще раз мене випробовуючи – тоном, що мав би мене приголомшити, якби я виявився варваром, бадьоро пояснила:

– Це гадюки.

І змовкла, задоволена, вважаючи, що такого пояснення достатньо для кожного, хто не дурень. Старша з сестричок зиркнула на мене, оцінюючи мій перший відрух, а тоді обидві, з сумирним і простодушним виразом на обличчях, схилились над своїми тарілками, наче нічого й не сталося...

– Еге!.. То це гадюки...

Ці слова вихопились у мене несамохіть. Щось ковзнуло мені по ногах, торкнулося литок, і то були гадюки...

На щастя, я всміхнувся. Невимушено, і вони це відчули. Я усміхнувся, бо мені було весело, і цей будинок щохвилини більше мені подобався, бо мені також хотілося більше дізнатись про гадюк. Старша прийшла мені на допомогу:

– У них гніздо під столом, де дірка в підлозі.

– На десяту вечора вони повертаються додому, – докинула молодша. – А вдень полюють.

Нині вже я сам крадькома розглядав дівчат. Їхні спокійні обличчя, за якими ховалось дитяче лукавство, затаєний сміх. Мені імпонувала їхня владна впевненість у собі...

Сьогодні я занурився у мрії. Все це вже так далеко. Що сталося з з двома маленькими феями? Вони вже, звісно, заміжні. Отже, вони змінилися? Це такий поважний крок, коли дівчинка стає юною жінкою. Як живеться їм у новому домі? Чи дружать вони, як перше, з дикими травами та зміями? Вони були причетні до чогось всесвітнього. Але настає день, і в дівчині прокидається жінка. Вона мріє поставити нарешті комусь «дев'ятнадцять». Вищий бал лягає тягарем на серце. І тоді з'являється який-небудь дурень. І вперше ошукується незмінно проникливий зір, приймаючи дурня у рожевому світлі. Якщо дурень прочитає вірша, його приймуть, як поета. Вірять, що йому до серця старий, розхитаний паркет, вірять, що він любить мангуст. Вірять, що йому лестить довіра гадюк, які гуляють під столом у нього по ногах. Віддають йому своє серце, в якому дикий сад, а йому до смаку підстрижені газони. І дурень веде принцесу в неволю.

Розділ VI У пустелі

1

Нам, бранцям пісків, пілотам рейсів через Сахару, не випадало таких ніжностей, коли ми тижнями, місяцями, роками перелітали від форту до форту, не повертаючись на одне й на те саме місце. Пустеля не пропонувала таких оаз: сади і дівчатка – просто казка! Звісно, там, де коли-небудь ми таки закінчимо свою роботу і зможемо почати нове життя, тисячі дівчат чекатимуть на нас. Звісно, там, серед своїх книг і ручних мангуст, вони терпляче збагачують свої лагідні душі. Звісно, вони дедалі кращають...

Але я знайомий з самотиною. За три роки в пустелі я неабияк розкуштував її. Лякає не те, що марнується молодість серед безлюддя мінерального ландшафту, а те, що там десь, у далі, старіє цілий світ. На деревах налились фрукти, на ланах заколосилося збіжжя, розквітли вродою жінки. Саме пора, слід би поквапитись додому... Саме пора, а ти, знай, далеко від дому... І блага земні вислизують між пальців, як дрібний пісок барханів.

Більшість людей, зазвичай, не помічають, як проминає час. Живуть у тимчасовому спокої. А ми тут, дочекавшись перепочинку, біг часу відчуваємо, як вітер, що ніколи не вщухає. Ми нагадували того пасажира кур'єрського поїзда, що, під оглушливий перестук коліс, мчить крізь ніч, і з миготіння світла угадує за вікном поля, села, зачаровані обійстя, але ж нічого того не здатен втримати – все пропадає, залишаючись далеко позаду. Отак і нам, розпаленим рухом, навіть попри зупинку, свистів у вухах вітер польоту, і ми почувались вічно у путі. Ми усвідомлювали, що нас теж, – через невпинний ритм наших сердець, – наперекір усім вітрам, мчить у невідому прийдешність.

У пустелі додавалось бунтарство. Ночами в Кап-Джубі кожні чверть години, ніби дзвін дзигарів, тишу прорізали вигуки: то перегукувались вартові. Таким чином, загублений серед бунтівних племен іспанський форт Кап-Джубі боронився від небезпеки, що чигала у п'ятьмі. А ми, пасажери цього сліпого корабля, слухали, як перегукуються над нами вартові – дедалі голосніше, як чайки, що кружляють над морем.

Попри те ми любили пустелю.

Спершу в ній знаходиш тільки пустку і тишу, позаяк пустеля не відкривається коханням-одностенням. У наших краях перше-ліпше село таїться від стороннього ока. І щоб зрозуміти, чим воно є для тих, кому воно батьківщина, треба залишити заради нього цілий світ, зжитися з його предковичними звичаями, норовами й суперечками. Або більш наочний приклад: чоловік замкнувся у своїй оселі і живе за невідомим нам статутом, наче у горах Тибету – до нього не дістанешся жодним літаком. Нащо вдиратись до його келії? Вона порожня. Імперія людини всередині неї. Так само й пустелю утворюють не піски, не туареги, навіть не озброєні рушницями маври...

Аж ось сьогодні ми знемагаємо від спраги. І виявляється, що знайома нам криниця випромінює світло, і ми лише сьогодні це відкриваємо. Так само жінка, невидима, здатна зачарувати дім. До криниці йдуть здаля, як до кохання.

Спершу піски справді пустельні, а тоді настає день, коли, побоюючись наближення загонів бунтарів, починаєш читати по широких фалдах її покрівів. Близькість ворожого загону теж змінює вигляд пісків.

Ми прийняли правилам гри; а гра також перетворює нас. Відтак, Сахара виявляє себе в нас. Відвідавши оазу, не зрозумієш Сахару; треба, щоб джерело стало релігією.

2

Я пізнав смак пустелі з першого ж рейсу. Ми втрьох, Рігель, Гійоме і я, зазнали аварії неподалік форту Нуачот. Маленький військовий пост у Мавританії був тоді геть відрізаний від життя, ніби острівець в океані. Старий сержант жив там з п'ятнадцятьма сенегальцями, як прикутий до місця. Він зрадив нам, наче посланцям неба.

– Мені така втіха побалакати з вами... Ох, яка ж це втіха!

Ми бачили, що такі втіха – він плакав.

– За півроку – ви перші. Мені раз на півроку привозять провізію. Іноді лейтенант, а іноді й капітан. Востаннє був капітан...

Ми ще не встигли оговтатися. За дві години льоту від Дакара, де нам уже готують обід, зламався гонок, і доля робить поворот. Ми змушуємо старого сержанта пустити сльозу, поставши йому небесним видивом.

– Ох, ви пийте! Мені за щастя почастивати вас вином! Ви тільки подумайте, коли приїжджав капітан, у мене для нього не лишалося ні краплини.

Я вже розповідав про це в одній книжці, але ж то не був роман. Сержант казав:

– Востаннє і не було чим поздоровкатися... З такого сорому я навіть просив, щоб мене замінили.

«Поздоровкатись»! Випити по келишку з візитером, що, спливаючи потом, спішується з верблюда. Чоловік півроку жив очікуванням цієї миті. Останній місяць начищав зброю, наводив порядок, щоб усе блищало і сяяло. І вже за кілька днів, у передчутті наближення благословенного дня, піднімався на терасу і пильно вдивлявся у далечінь, в надії побачити, чи не куриться на видноколі хмара пилу, сповіщаючи про наближення летючого ескадрону Атара...

Але бракує вина – нема чим відзначити зустріч. Нема чим поздоровкатись. Яка нестерпна ганьба...

– Хоч би він швидше повернувся. Так на нього чекаю...

– А де він, сержанте?

Сержант киває на піски:

– Хто й зна – він усюди, наш капітан!

Цілком реальною була та ніч, яку ми згаяли на терасі форту, розмовляючи про зірки. Більше не було на що дивитися. А вони сяяли у повному складі – як у польоті, але непорушні.

У польоті, коли ніч аж надто гарна, іноді забуваєшся і не стежиш за кермом, гадаючи, що машина йде рівно. Насправді, літак потроху починає хилитися ліворуч, і раптом під правим крилом з'являється селище. У пустелі немає селищ? Отже, то рибальські човни вийшли в море. Але на просторах Сахари не трапляється рибальських флотилій? Тоді, що? Тоді всміхаєшся на свою помилку. Тихенько вирівнюєш літак. І селище повертається на своє місце. Почеплюєш до неба сузір'я, що, було, зірвалось. Селище? Так. Селище зірок. Але звідси, з висоти форту, видно лише задубілу пустелю, нерухомі піщані хвилі. Сузір'я міцно тримаються на небі. А сержант просторікує про них:

– Дарма! Я вмію орієнтуватись... Як іти просто на оту зірку, потрапляєш в Туніс.

– А ти сам з Туніса?

– Ні. У мене там кузина.

Западає тривала мовчанка. Та сержант не наважується щось від нас приховувати:

– Коли-небудь подамся до Туніса.

Звісно, не в такий спосіб, не пішки, не по зірках. Хіба що в поході, коло пересохлого джерела, його поїме поетичне марення. Тоді все переплутається – зірка, кузина, Туніс. Тоді почнеться той натхненний марш, в якому профани вбачають лише страждання.

– Я попросив у капітана відпустку – з'їздити в Туніс, відвідати кузину. А капітан відповів...

– То що відповів?

– Відповів: на світі кузин не бракує. І вирядив мене в Дакар, бо це не так далеко.

– Вона вродливиця, твоя сестра?

– Та, що в Тунісі? Ще б пак! Вона білявка.

– Ні, а та, що з Дакара?

Ми ладні були тебе розцілувати, сержанте, за твою сумовито-ображену відповідь:

– Вона була муринка...

Сержанте, що для тебе Сахара? Це Бог, що невпинно йде до тебе. І ніжний спогад про кузину-білявку десь за тисячі кілометрів піщаних просторів.

А чим є пустеля для нас? Для нас пустеля є тим, що народжувалося всередині нас. Те, що ми пізнавали в собі самих. Ми теж тієї ночі були закохані в капітанову кузину...

3

Розташований на межі невідкритих земель Порт-Етьєн не є містом. Там є тільки невеличкий форт, ангар і дерев'яний барак для екіпажів. Пустеля довкола настільки безживна, що Порт-Етьєн, попри свої скромні військові ресурси, абсолютно неприступний. Щоб його атакувати, треба перейти море піску під палючим сонцем, а доки ворог сюди дістанеться, в нього не залишатиметься ні снаги, ні запасів води. А проте, скільки люди пам'ятають, Порт-Етьєну завжди загрожував наступ войовничих племен з півночі. Щоразу, завітавши до нас на склянку чаю, капітан, комендант форту, показує на мапі, як наближається ворог, ніби в легенді про прекрасну принцесу. Але бунтівні племена ніколи не досягають форту – розчиняються в пісках, ніби у воді, і ми називаємо їх привидами. Гранати і набої, що їх вечорами роздає нам уряд, мирно сплять у скринях коло наших ліжок. Під захистом нашої убогості нам не має потреби воювати з кимсь, крім тиші. Люка, начальник аеропорту, день і ніч накручує грамофон, що тут, вдаліні від життя, промовляє до нас призабутою мовою, збуджуючи безпідставну нудьгу, що нагадує спрагу.

Того вечора ми вечеряли у форті, і комендант з гордістю показував нам свій сад. Із Франції, за чотири тисячі кілометрів, йому надіслали три ящики справжнього чорнозему. З нього вже вигулькнули три зелені листочки, і ми обережненько пестимо їх, як вишукану коштовність. Капітан називає їх своїм парком. Тож, тільки-но здійснюється у пустелі вітер, що все спалоє своїм подихом, парк ховають у льох.

Ми мешкаємо за кілометр від форту, і, по вечері, повертаємось до себе при місячному сяйві. Під місяцем пісок рожевий. Нам бракує багато чого, а все-таки пісок рожевий. Однак лунає окрик вартового, і світ знову стає тривожний і схвильований. Це сама Сахара лякається наших тіней і перевіряє, хто йде, бо звідкись там суне ворог.

У перегукуванні вартових чуються всі голоси пустелі. Пустеля вже не порожня: караван маврів є магнітом уночі.

Ми могли би почуватись у безпеці. Та де там! Хвороби, катастрофа, бунтівні племена – на шляху безліч загроз! На землі чоловік є цілком для підступних стрільців. Але сенегалець-вартівий нагадує нам про це, ніби пророк.

Ми озиваємось:

– Французи!

І проходимо повз чорного янгола. Нам дихається вільніше. Небезпека повертає нам шляхетність... О! Вона ще далека, ще не така невідступна, вона ховається у безкраїх пісках. але світ уже не той, що досі. Він показує нам пустелю в усій її пишноті. Загін бунтівних маврів, що йде і ніяк не дійде сюди, надає пустелі божественної величі.

Зараз одинадцята вечора. Люка повертається з радіостанції і заявляє мені, що опівночі буде літак з Дакара. На борту все гаразд. Десять хвилин на першу пошту вже перекладуть до моєї машини, і я полечу на північ. Ретельно голюсь перед щербатим люстерком. Від часу до часу, з рушником навколо шії, підходжу до дверей і вдивляюсь у далекі піски: ніч ясна, але вітер стихає. Повертаюсь до люстерка. Розмірковую. Коли стихає вітер, що не вгавав місяцями, в небесах іноді трапляється сум'яття. А мені час лаштуватися в політ: аварійні ліхтарики почеплено до паса, висотомір, олівці при мені. Йду до Нері, мого бортрадиста цієї ночі. Він теж голиться.

– Все гаразд? – питаю його.

На разі все гаразд. Ця вступна частина польоту є найпростішою. Але раптом я чую, як щось потріскує: бабка б'ється об мій ліхтарик. Не знати чому, моє серце відгукується щемом.

Знову виходжу і дивлюсь – ніч ясна. Поближня скеля чітко, як удень, вирізняється на тлі неба. У пустелі панує непорушна тиша, мовби у дисциплінованому домі. Аж тут об мій ліхтарик ударяються зелений метелик і дві бабки. І знов у мене виникає невиразне відчуття чи то радості, чи то побоювання – ледве вловиме, воно піднімається з глибин душі. Наче чиясь звістка долинає здаля. Може, інтуїція щось підказує? І знову виходжу – вітер геть ущух. Так само прохолодно. Але я вже отримав застереження. Здогадуюсь... мені здається, що здогадуюсь, на що мені чекати. Чи правильно я здогадуюсь? Ні небо, ані піски не подали мені знаку, але зі мною говорили дві бабки і зелений метелик.

Я видираюсь на бархан і сідаю лицем на схід. Якщо мій здогад слушний, «Це» не забариться. Що мали б тут робити бабки, за сотні кілометрів від внутрішніх оаз? Дрібні уламки, прибиті до берега свідчать про те, що десь у морі лютує ураган. Так само ці комахи підказують мені, що зі сходу суне піщана буря, що вимела всіх зелених метеликів з далеких пальмових гаїв. Мене зачепило її піною. І врочисто, бо він є запорукою, врочисто, бо він є погрозою, врочисто, бо він несе бурю, знімається східний вітер. До мене ледве долинає слабке зітхання. Я на останньому рубежі, якого досягла знеможена хвиля. Вже за двадцять кроків за мною не колихнулася жодна гардина. Сахара лише раз, єдиний раз обпалила мене пестощами, що здавались смертельними. Але я знаю, за кілька секунд пустеля зведе віддих і зітхне вдруге. Не мине трьох хвилин, і затріпоче вітровказ на нашому ангарі. Не мине й десяти – і небо застелить хмарами піску. Зараз ми ринемо в це полум'я, у вогняне пекло пустелі.

Та не це мене хвилює зараз. Я сповнений дикунської радості з того, що з півслова зрозумів таємну мову пустелі, з ледь помітних ознак угадав майбутню небезпеку, прочитав люту погрозу у тріпотінні крилець бабки.

4

У Сахарі ми стикаємося з непокірними маврами. Вони приходять з недоступних нам глибин пустелі, над якими ми тільки іноді пролітали. Ці маври насмілюються навіть заїжджати до Джубі чи Сіснеро, щоб купити хліба, цукру або чаю, і знову розчинитися у таємничих далях. За нагоди таких наїздів ми намагались приручити декого з них.

Наприклад, впливових вождів ми, іноді, з дозволу авіакомпанії, брали в повітря, щоб показати їм світ з борту літака. Ішлося про те, щоб збити з них пиху, бо вони вбивали бранців не стільки з ненависті, скільки зі зневаги до наших. Коли наші шляхи перетиналися десь поблизу форту, вони навіть не опускались до проклять. Вони відвертались і плювали. Їхні гордощі походили з ілюзії всемогуття. Скільки з них, виступаючи в похід з загоном у триста рушниць, повторювали мені: «Вашій Франції пощастило, що до вас більше ста днів путі...»

Отож, ми брали їх на повітряні прогулянки, а трьом з них навіть пощастило побувати у тій незнаній Франції. Вони були одноплемінцями тих, що якимось літали зі мною до Сенегалу і плакали там, побачивши дерева.

Знову відвідавши потім їхні шатра, я почув захоплені розповіді про мюзик-холи, де танцюють серед квітів голі жінки. Ці люди зроду не бачили ні дерева, ні фонтану, ні троянди, тільки з Корана вони знали про сади, де дзюрчать струмки, і, за Кораном, то є рай. Рай та його прекрасних бранок купують дорогою ціною – гіркою смертю у пісках від кулі невірного, по тридцяти роках злиднів. Та Бог ошукав маврів – виявляється, французам він дарує скарби раю, не правлячи нічого взамін – ні випробувань спрагою, ні смерті. Нині ж старі вожді розмріялися. Скидаючи оком на голі піски Сахари, що стеляться круг шатра і аж до самої смерті обіцяють їм хіба що найубогіші задоволення, старі вожді дозволяють собі вилити, що накопало на душі:

– Знаєш... Бог французів... Він щедріший до французів, ніж Бог Маврів до маврів!

За кілька тижнів до того їх возили областю Савойя. Гід привів їх до водоспаду, що ніби стояв живою виткою колоною, все навколо оглушаючи гуркотом.

– Скуштуйте, – запросив він їх.

То була прісна вода. Вода! Тут, у пустелі, не одну добу добираєшся до найближчого джерела, а, коли пощастить його знайти, іще кілька годин длубаєшся у піску, доки зумієш утамувати спрагу каламутною рідотою, змішаною з верблюдячою сечею. Вода! У Кап-Джубі, у Сіснеро, у Порт-Етьєні темношкірі дітлахи канючать не монетку, а з бляшанкою в руках благають трішечки води:

– Дай водички... дай лишень...

– Якщо гарно поводитимешся.

Вода, що на вагу золота, вода, краплина якої викресує з піску зелену іскру, білинку трави. Якщо десь у Сахарі проходить дощ, уся пустеля оживає. Племена вирушають за триста кілометрів, до трави... І ця вода, що дається так скупко, якої у Порт-Етьєні впродовж десяти років не випало ні краплі, тут вона з хлюпанням виливається намарне, наче протікає цистерна зі світовими запасами води.

– Прошу за мною! – покликав гід.

Але вони не рухались.

– Дай спокій...

Вони мовчали, вони поважно і мовчки споглядали врочисте таїнство. Із черева гори струменіло життя, жива кров людства. За одну секунду її виливалося стільки, що можна було б нею воскресити всі каравани, що, одурівши від спраги, пішли навіки у безкрай солонців та міражів. Тут, у джерелі, являвся Бог, і до нього не можна було повернутися спиною. Бог відчинив свої шлюзи і показував своє могуття: трое маврів наче заклякли.

– На що ви іще сподіваєтесь? Ходімо...

– Треба зачекати.

– На що тут чекати?

– Кінця.

Вони хотіли дочекатися моменту, коли Бог утомиться від власного шаленства. Він скоро пошкодує, він скупий.

– Але ця вода тече вже тисячу років!..

Того вечора вони ладні були не згадувати про водоспад. Про деякі дива краще помовчати. Краще навіть не надто мріяти про них, інакше геть заплутаєшся і почнеш сумніватися у Богові...

– Розумієш, ваш французький бог...

Але я ж знаю їх, своїх диких друзів.

Їхня віра похитнулася, вони розгублені, і майже ладні скоритися. Вони мріють, щоб французьке інтенданство постачало їм ячмінь, а свою безпеку покладають на наші підрозділи в Сахарі. І треба визнати, що, скорившись, вони б отримали матеріальні блага.

Але ці трое однієї крові з Ель Мамуном, еміром Трарзи (здається, я неправильно називаю ім'я).

Я познайомився з ним у часи, коли він був нашим васалом. Уряд високо цінував його заслуги, губернатори давали йому щедрі подарунки, племена шанували його, здавалось би, йому не бракує багатства. Але якоїсь ночі він зовсім несподівано перебив офіцерів, з котрими товаришував у пустелі, захопив верблюди, рушниці і знову приєднався до непокірних племен.

Такий раптовий бунт, героїчну й відчайдушну втечу, що враз перетворює вождя на вигнанця, такий спалах гордощів, що скоро погасне, наче випущена ракета, щойно в справу вступить легка кавалерія Атара, зазвичай називають зрадою. Дивні, однак, ці напади безумства.

Як на те, історія Ель Мамуна типова для багатьох арабів. Він старів. А зі старістю приходять роздуми. І якогось вечора приходить усвідомлення, що він зрадив бога ісламу і, скріпивши ручканням угоду з християнами, втратив усе, що мав.

І справді, навщо йому той ячмінь і те мирне життя? З воїна він зробився пастухом. Він пригадує, як жив у Сахарі, сповнений небезпек, де з-за кожного бархану чигала погроза, де зупинившись на ніч, він розставляв сторожу, і, вечорами, коло багаття, на звістки про пересування ворога дужче билися серця вояків. Він пригадує смак волі серед безкраїх просторів, який не забуде той, хто раз його скуштував.

І ось він безславно бродить скореними пісками, позбавленими своєї гідності. Сьогодні Сахара для нього справді лише пустеля.

Можливо, офіцери, котрих він потім позабивав, викликали у нього повагу. Але любов до Аллаха понад усе.

– Добраніч, Ель Мамуне.

– Бережи тебе, Боже.

Офіцери, загорнувшись у ковдри, горілиць простягаються на піску, ніби на плоту. Повільно обертаються зорі, і ціле небо позначає перебіг часу. Місяць схиляється до пісків, ідучи в небуття волею Премудрого. Скоро християни поснуть. Іще кілька хвилин, і в небесах сьятимуть лише зорі. І тоді досить буде лише кволого зойку цих християн, яким уже не пощастить прокинутися, щоб упокорені племена повернули собі колишню велич, і знов почали переслідування, і тим повернули сяйво піскам... Ще кілька секунд, і з непоправного народиться новий світ.

І він забиває сонними славних лейтенантів.

5

Сьогодні, в Джубі, я запрошений в гості до Кемалю та його брата Муяна, і у їхньому шатрі п'ю чай. Муян, суворий дикун, закутаний до самого рота в синє покривало, мовчки розглядає мене. Тільки Кемаль розмовляє зі мною і припрошує, частуючи:

– Моє шатро, мої верблюди, мої жінки, мої раби – все для тебе.

Так само не спускаючи з мене очей, Муян нахилиється до брата, вимовляє кілька слів і знову поринає в мовчання.

– Що він каже?

– Каже: «Боннафу викрав у Р'Гвеібаті тисячу верблюдів».

Капітан Боннафу командує загonom мегаристів⁴ з легкої кавалерії Атара. Я з ним не знайомий. Але знаю, що серед маврів ходять про нього легенди. Про нього висловлюються гнівно, але ніби про божество. Його присутність надає цінності піскам пустелі. Зокрема, сьогодні він наче з неба впав з тилу у непокірних племен, що прямують на південь, сотнями женучи верблюдів, і, щоб уберегти своє найдорожче добро, кочовики мусять розвернутись і стати з ним до бою. А нині, урятувавши Атар своєю появою в ролі архангела, і ставши потім табором на

⁴ Мегарист – кавалерист на бойовому верблюді.

узвишші, він сяє там, повертаючи до себе погляди, і змушуючи тим племена маврів кидатись на його меч.

Муян дивиться на мене іще суворіше і знову щось каже.

– Що він каже?

– Каже: «Завтра ми підемо на Боннафу загоном у триста рушниць».

Я вже про дещо здогадувався. Три дні вони водять верблюдів на водопій, щось жваво обговорюють. Ніби споряджають вітрильник у плавання. І пасат уже виводить його на морські простори. З ласки Боннафу кожен крок на південь овіює слава. І, по-щирості, я не знаю, як розділити ненависть і любов, що веде цим шляхом.

Розкішним подарунком долі є ворог, якого так почесно вбити! Де тільки він покажеться, кочівники згортають свої шатра, збирають верблюдів і тікають, не сміючи зіткнутися з ним віч-на-віч, але найдальшим з племен забиває памороки, мов закоханим. Вояки покидають свої мирні шатра, жіночі обійми, блаженні сни, усвідомивши, що не бажають іншого щастя, ніж по виснажливим двомісячним поході на південь, знемагаючи від спраги, вичікувати, скулившись під вітром з піском, на світанку заскочити зненацька легку кавалерію Атара і, як буде на те воля Божа, вбити капітана Боннафу.

– Боннафу сильний, – визнає Кемаль.

Тепер я знаю їхню таємницю. Як ті чоловіки, що жадають жінку, марять, стежачи за її байдужою ходою, цілу ніч перекидаються з боку на бік, уражені, розпалені сном про її байдужу ходу, яку бачать у тому сні, так не дає маврам спокою байдужа хода далекого Боннафу. Обійшовши виставлені проти нього загоми, цей християнин, перевдягнений мавром, на чолі двох сотень своїх піратів вдерся у нескорені території, де вже не владні французи, де будь-хто з його ж таки людей може скинути ярмо покори і на кам'яному вівтарі безкарно офірувати невірному своєму Богові, від чого їх стримує тільки престиж командувача; чи то лякає його безборонність. І цієї ночі він ввижається їм у неспокійних снах, іде байдужою ходою, і його кроки відлунюють у самісінькому серці пустелі.

Муян, знай, медитує, закликавши всередині шатра, подібний до барельєфу з синього граніту. Блищать очі і срібний кинджал – аж ніяк тепер не іграшковий. Як же він змінився цей мавр, відколи перейшов у стан бунтівників! Більше ніж будь-коли він свідомий своєї гідності й незмірно зневажає мене, бо ж він удосвіта піде війною на Боннафу, виступить у похід, гнаний ненавистю, що має всі прикмети любові.

Він в черговий раз нахиляється до брата, стиха щось каже і дивиться на мене.

– Що він каже?

– Він каже, що застрелить тебе, як зустріне десь подалі від форту.

– Чому?

– Він каже, у тебе є літаки, є радіо, є Боннафу, але у тебе немає істини.

Муян непорушний у складках синього покривала, подібний до кам'яної скульптури вбрання статуї, судить мене так:

– Він каже, ти їси траву, як коза, і свинину, як свиня. Твої безсоромні жінки не затуляють обличчя – він сам бачив. Він каже, ти ніколи не молишся. Він каже, навіщо тобі твої літаки, і радіо, і твій Боннафу, коли ти не маєш істини?

Я в захваті від цього мавра, який боронить не свою волю – бо в пустелі людина завжди вільна, – і не видимі оком скарби, – бо в пустелі таких немає; він боронить своє таємне королівство. Старий корсар давнини, Боннафу веде свій загін мовчазним океаном пісків, і, завдяки йому, табір Кап-Джубі уже не мирна стоянка безтурботних пастухів. Ввечері буря Боннафу, шарпнувши його фланг, змушує шатра щільніше притиснутись один до одного. Від тиші на півдні стискається серце – то загрозливе мовчання Боннафу! І Муян, бувалий мисливець, дослуховується до його ходи за поривами вітру.

Коли Боннафу повернеться у Францію, вороги його, замість радіти, гірко шкодуватимуть за ним, так, наче без цього ворога їхня рідна пустеля втрачає один зі своїх магнітних полюсів, і їхнє життя зблякне, і вони мені казатимуть:

– Твій Боннафу, навіщо він їде?

– Я не знаю...

Роками він вів з ними небезпечну гру, ставкою в якій було його життя проти їхнього. Він пристав на їхні правила гри. Він засинав, поклавши голову на їхні камені. Цілу вічність він когось переслідував і, так само як вони, шанував біблійні ночі на самоті з вітрами й зорями. А нині він показує, що, виявляється, гра не була для нього понад усе. Він безсоромно залишає стіл. А маври, відтак, полишені грати самі, вкрай збентежені, не розуміючи, який же сенс цього життя, якщо воно не вбирає людину всю до останку? Попри все їм хочеться вірити в нього.

– Твій Боннафу, він іще повернеться.

– Та не знаю.

Він повернеться, думають маври. Європейські ігри його відтепер не вдовольнятимуть – ні бридж з офіцерами, ні службові підвищення, ані жінки. Він повернеться, не витримавши без шляхетного життя вояка, де від кожного кроку колотиться серце, ніби йдеш назустріч коханню. Йому уявлялося, буцімто його життя тут було лише черговою пригодою, а у Франції він повернеться до чогось істотного; але він з огидою переконується, що справжні багатства він посідав тільки тут, у пустелі, яка, одна, давала йому зачарування піщаних просторів, ночей, цю тишу, цю колиску вітру і зірок. І якщо Боннафу повернеться, тієї ж ночі звістка про це облетить пустелю. Маври знатимуть, що він спить десь посеред Сахари, в оточенні двох сотень своїх піратів. Тоді вони мовчки поведуть на водопій своїх верблюдів. Приготують запаси ячменю. Перевірять зброю. Їх спонукатиме своєю ненавистю, що має всі прикмети любові.

6

– Сховай мене в літаку, що летить до Марракеша.

Щовечора невільник маврів у Джубі звертався до мене з цією короткою мольбою. Після чого, зробивши все, що від нього залежало стосовно власної долі, сідав по-турецьки і заварював мені чай. Відтак він спокійний за свій завтрашній день, бо довірив своє життя єдиному лікареві, який може його зцілити, звернувся до єдиного бога, який здатен його врятувати. Тепер, схилившись над чайником, він знову перебирає в пам'яті прості образи минулого – чорну землю рідного Марракеша, рожеві хатки, скромний добробут, якого нині він позбавлений. Він не ображається, що я відмовчуюсь, що не поспішаю повернути йому життя: я не така людина, як він сам, а сила, яку треба привести в дію, щось на зразок сприятливого вітру, який схопить одного чудового дня і змінить його долю.

Насправді, я простий пілот, від кількох місяців – начальник аеропорту в Кап-Джубі, – і все моє надбання, це барак, що притулився до іспанського форту, а в бараку – таз для умивання, глек солонуватої води та куце ліжко, тож я не тішу себе ілюзіями щодо свого могуття.

– Побачимо, Барку... побачимо, старий...

Усі невільники зуться Барками, і його теж звали Барком. Він чотири роки у неволі, але досі не зрікся своєї ідентичності, пам'ятає, що був королем.

– Барку, чим ти займався у Марракеші?

У Марракеші, де, напевне, й досі мешкають його дружина і троє дітей, він мав гарне ремесло:

– Я переганяв стада, і мене звали Мохаммедом!

Там його закликали каїди⁵:

⁵ Каїд (араб.) – буквально «вождь»; в Алжирі, Тунісі, Марокко, в минулому, так називали представників центральної

– Мохаммеде, я маю биків на продаж. Прижени їх із гір.

Або:

– У мене тисяча овець на рівнині, віджени їх вище в гори, на пастівник.

І Барк, озброївшись берлом з оливи, скеровував великі переселення худоби. Він один відповідав за чотириногий народ, він угамовував найпрудкіших, бо скоро мали народитися ягнята, і підганяв найбільш ледачих, він показував шлях, і всі йому довіряли й корились йому. Він один знав, до якого обіцяного краю вони прямують і читав по зорях, він один посідав ученість, не доступну вівцям, він один, у своїй мудрості, встановлював, коли час відпочивати, коли втамувати спрагу коло джерела. А ночами, стоячи серед заснулих овець, зворушений слабістю і простодушністю стількох істот, обмитий до колін хвилями вовни, Барк – лікар, пророк і король – молився за свій народ.

Якогось дня араби запропонували йому:

– Ходімо з нами на південь по худобу.

Його вели три дні, а по тому, коли гірською стежкою вступили у володіння бунтівних племен, йому просто поклали долоню на плече, охрестили Барком і продали в неволю.

Я знав також інших рабів. Щодня я пив чай у шатрі якого-небудь мавра. Роззувшись, простягався на вовняному килимі, що становить єдину розкіш кочівника, і підвалина, на якій він зводить на короткий час своє житло, і насолоджувався перебігом дня. В пустелі всім єством відчуваєш, як минає час. Під палючим сонцем простуєш до вечора, до прохолодного вітерця, що освіжить тіло і змие з нього піт. Під палючим сонцем дорога приводить людей і тварин до того великого водопою так само несхибно, як до смерті. Навіть неробство набирає сенсу. І кожен день видається гарним, як шлях до моря.

Я їх знав, тих рабів. Вони заходять у шатро, щойно вождь витягне зі скрині жаровню, чайник і склянки. В тих скринях зберігаються скарби кочівника: замки без ключів, вазони без квітів, люстерка за три су, стара зброя та інший мотлох, хтозна-як занесений у піски, як уламки розбитого корабля.

Відтак німий раб накладає в жаровню сухе бадилля, роздмухує жар, наливає води в чайник. Від роботи, з якою упоралось би дівчатко, у нього грають під шкірою м'язи, здатні вивернути з корінням кедр. Раб тихий і сумирний. Він цілковито занурений у рутину: готує чай, ходить коло верблюдів, їсть. Під палючим сонцем простує до вечора, а під крижаними зорями з нетерпінням чекає на палючий день. Щасливі північні країни, де пора року творить легенду: влітку – легенду про сніг, узимку – про сонце; смутні тропіки, де незмінно стоїть волога задуха; але щаслива також Сахара, де зміна спекотного дня і холодної ночі урівноважує людські сподівання.

Іноді чорний раб, сидячи навпочіпки при вході до шатра, тішиться вечірнім вітерцем. В обважнілому тілі невільника вже не ворухаться спогади. Він заледве пригадує, як його схопили – удари, вигуки, руки тих, що вкинули його у теперішню темінь. Відтоді він дедалі безнадійніше провалюється в химерний сон. Він, наче сліпець, позбавлений вигляду неквапливих річок Сенегалу чи білих міст полуденного Марокко, він, наче глухий, позбавлений рідних голосів. Він не є нещасним, цей чорний раб, він каліка. Закинутий випадком у чужий йому коловорот кочового життя, приречений вічно блукати нескінченними шляхами пустелі, він цілковито відірваний від свого минулого, від колись рідного дому, від дружини і дітей, що для нього так само далекі, як ніби вони померли.

Люди, що тривалий час жили великим коханням, а потім були його позбавлені, іноді втомлюються від своєї самотньої шляхетності. Вони покійно повертаються до життя і творять своє щастя з банальної прихильності. Їм солодко зрєктися себе, покійно слугувати іншим, злитися з повсякденням. Раб творить свою гордість з жаровні господаря.

– Ось, бери, – каже інколи вождь невільниківі.

У цю годину господар добрий до раба, бо важкий, виснажливий день позаду, спека спадає, і вони вступають пліч-о-пліч у прохолоду. І він дозволяє невільникові взяти склянку чаю. А той, сповнений вдячності за склянку чаю, ладен цілувати коліна своєму панові. Невільника ніколи не беруть у кайдани. Немає потреби! Він щиро відданий! Він мудро зрікся ідентичності поваленого чорного короля – він тепер лише щасливий раб.

Втім якогось дня його буде звільнено. Коли він постаріє настільки, що не вартий буде одягу і харчів, йому дарують необмежену волю. Впродовж трьох днів він ходитиме від шатра до шатра, пропонуючи себе на послуги і дедалі підупадаючи на силі, а наприкінці третього дня так само мудро скулиться на піску. У Джубі я бачив, як вони помирали голяка. Маври споглядали їхнє довге часування, не зловтішаючись; їхні дітлахи бавилися поряд з тими сумними уламками, а на світанку мерщій бігли подивитись, чи воно ще ворухиться, але не сміялися зі старого служника. Такий був природний перебіг справ. Чоловікові ніби сказали: «Ти гарно працював, маєш право спочити. Засинай». Він лежав, випроставшись, відчуваючи голод лише як запаморочення, але не як несправедливість – а тільки вона завдає страждань. Потроху він змішувався з землею. Висушений сонцем і прийнятий землею. Тридцять років роботи, а тоді – право на сон і на землю.

Перший такий, що мені здивався, ні словом ні на кого не нарікав; але йому не було на кого нарікати. В ньому вгадувалась невиразна покірність, як верховинця, що заблукав у горах, і, знесилений, лягає у замет, кутаючись у свої марення і в сніги. Мене схвилювали не його страждання. Я в них не вірив. Але зі смертю кожної людини помирає невідомий світ, і я питав себе, які образи згасають у ньому? Які плантації Сенегалу чи білі міста Південного Марокко повільно йдуть у забуття? Мені не випадає пізнати, чи у цій масі чорної плоті згасають лише жалюгідніші турботи про приготування чаю та водопій для худоби, чи засинає душа невільника, чи, може, пробуджена передсмертними спогадами, в усій своїй величчї вмирає людина. Міцна черепна коробка видавалась мені скринькою з коштовностями. Я не знав, які барви, які святкові картини, які скарби, непотрібні тут, у пустелі, вціліли у катастрофі. Осьде вона – важка, замкнена скринька. А я не знаю, яка частина світу мерхне в цій людині в дні її останнього сну, мерхне у цій свідомості і у цій плоті, що мало-помалу проростає ніччю і корінням.

– Я переганяв стада, і мене звали Мохаммедом...

Барк, чорношкірий невільник, з усіх знайомих мені рабів, був перший, хто не корився. Пусте, що маври викрали його волю, що того дня він зостався на землі голий, як той новонароджений. Адже інколи Грім Господній за якусь годину спустошує все жниво на ланах. Одначе маври, позбавивши його всього добробуту, намірялися звести на ніщо його особистість. Проте Барк не зрікався себе, тим часом, як інші невільники легко дозволяли вбити в собі бідного погонича худоби, що мусив цілий рік у поті чола заробляти свій хліб!

Барк не звикся з рабством, як звикаються з убогим щастям, втомившись на ліпше. Він не бажав радощів невільника, щасливого щедротами свого пана. Для колишнього Мохаммеда він зберігав місце у своєму серці, де Мохаммед завжди мешкав. Сумна ця пустка, але ніхто інший там не замешкає! Барк нагадував того сивого садівника, що вмирає з вірності серед порослих травою алей, серед сумної тиші.

Він не казав: «Я Мохаммед бен Лавсин», він казав: «Мене звали Мохаммедом», мріючи про день, коли забутий Мохаммед воскресне і самим воскресінням своїм прожене постать раба. Траплялось у нічній тиші його обсадили спогади, у всій своїй повноті, як пісенька з дитинства.

«– Серед глупої ночі він говорить про Марракеш, – розповідав нам араб-товмач. – Говорить, а сам плаче». Хто самотній, не уникне таких нападів. Той, інший, пробуджувався в ньому зненацька, потягувався, шукав поруч дружину – тут, у пустелі, де до нього ніколи не підходила жодна жінка. Барк дослухався пісні джерела, тут, де зроду не дзюрчав жоден струмок. Склепивши очі, Барк уявляв себе у білому будиночку, над яким щоначі світить та сама зірка, а не

тут, де сплять у наметі, знай мандруючи за вітром. Переповнений любими серцю спогадами, що в таємничий спосіб оживали в ньому, наче притягнені магнітом, Барк ішов до мене. Він хотів мені сказати, що готовий, що ніжність його готова, і тільки повернення додому дозволить її вилити. І для цього, я маю лише подати йому знак. І Барк усміхався, підказуючи мені хитрість, до якої я, звісно, сам просто не додумався:

– Завтра ж поштовий... Ти сховай мене в літаку на Агадір...

– Барку, старий!.. Бідолаха Барк...

Мешкаючи серед нескорених племен, як би ми сміли допомогти йому втекти? Вже на завтра маври віддячили б за крадіжку і образу жорстокою різаниною. Вкупі з механіками Лобергом, Маршалем і Абгралем я намагався викупити Барка. Та маврам не щодня трапляються європейці, охочі до купівлі раба. Вони з того зловживали.

– Двадцять тисяч франків.

– Ти знущаєшся?

– Та ти глянь, які в нього дужі руки...

Так минали місяці.

Нарешті, маври зменшили свої апетити, і, спираючись на допомогу друзів, яким я написав у Францію, я відчув, що зможу викупити старого Барка.

Перемовини були непростими. Тривали вони цілий тиждень. Ми торгувались, сидячи колом на піску, п'ятнадцять маврів і я. Мені крадькома допомагав наш спільний з власником Барка приятель, розбійник Зін Улд Раттарі.

– Продай ти старого, – радив він другу, як я його навчив. – Ти його однаково втрапиш. Хворобу спершу не видно, але вона у нього всередині. Якогось дня він раптом почне пухнути. Доки не пізно, продай його французіві.

Іншому розбійникові, Раггі, я пообіцяв комісійні, якщо він допоможе мені в обладдці, тож Раггі теж спокушав власника:

– На ці гроші ти купиш верблюдів, рушницю, набої. Зможеш зібрати загін, щоб піти на французів. І так приведеш з Атара трьох або чотирьох новеньких рабів. Здихайся того старого.

І мені продали Барка. Шість днів поспіль я тримав його під замком у нашому бараку, бо, якби він кудись поткнувся до прибуття літака, маври б його знову схопили і продали куди-небудь подалі.

Але я визволив його з рабства. Ми влаштували з цього приводу врочисту церемонію. Прийшов марабут⁶, прийшов колишній власник Барка, а також місцевий каїд Ібрагім. Ці троє, що, піймавши Барка за двадцять кроків од форту, охоче відрубали б йому голову, заради самої тільки нагоди допекти мені, палко з ним розцілувались і підписали офіційні папери.

– Тепер ти наш син.

Згідно з законом він став за сина також мені.

І Барк перецілував усіх своїх батьків.

Весь час до свого від'їзду він згаяв у щасливій неволі в нашому бараку. По двадцять разів на день я мусив змальовувати йому майбутню нескладну подорож: залишити літак в Агадірі, а там, просто на аеродромі, йому дадуть автобусний квиток до Марракеша. Барк бавився у вільного чоловіка, як дитина, що вдає мандрівника: повернення до життя, автобус, юрби, міста, що він їх знову побачить...

Лоберг прийшов до мене за дорученням Маршала і Абгралю. Негоже, щоб Барк, зійшовши в Агадірі, конав з голоду. Механіки зібрали для нього тисячу франків. Так він протримається, доки знайде роботу.

А я подумав про тих старих дам, що «займаються благодійністю»: дадуть двадцять франків і вимагають подяки. А Лоберг, Маршал і Абграль – авіамеханіки, – даючи тисячу, не те, що

⁶ Марабут – мусульманський паломник, що відвідав Мекку.

не мають себе за добродійців, а навіть подяки не чекають. Вони не теревенять про милосердя, як ті старі дами, що мріють про благоденство. Вони просто допомагають повернути людині її людську гідність. Вони знали, незгірш за мене, що, коли мине радісне сп'яніння від повернення, першим з усіх друзів, Барка відвідає бідність, і не мине й трьох місяців, як він рватиме собі жили десь на ремонті залізниці, вивертаючи старі шпали. Буде йому набагато важче, ніж з нами, у пустелі. Але він мав право бути самим собою серед своїх.

– Що ж, Барку... Бувай, старий! Будь чоловіком.

Літак вібрував, готовий до польоту, Барк востаннє глянув на загублений у пісках Кап-Джубі. Коло літака зібралось зо дві сотні маврів, щоб побачити, яким буває невірник на порозі вільного життя. Вони б охоче знову захопили його, в разі аварії літака.

А ми махаємо на прощання своєму п'ятдесятилітньому новонародженому, дещо стривожені небезпеками, що ними сповнений світ.

– Барку, прощай!

– Ні.

– Як це «ні»?

– Ні. Я Мохаммед бен Лавсин.

Останню звістку про нього ми отримали від араба Абдалли, якого просили подбати про Барка в Агадірі.

Автобус вирушав аж увечері, і Барк мав попереду цілий день. Спершу він проблував містечком, здебільшого відмовчучись, доки Абдалла здогадався, що старого щось турбує, і сам стривожився і розчулився:

– Що тебе мучить?

– Нічого...

Заскочений цими несподіваними канікулами, Барк іще не відчував, що він воскрес. Так, він щасливий, але це його німе щастя іще не відділяло вчорашнього Барка від Барка сьогоднішнього. А як на те, йому віднині належить і сонце нарівні з рештою людей, так само, як право сидіти під склепінням арабської кав'ярні. І він всівся. Замовив чаю для Абдалли і для себе. То був перший учинок пана; він мав владу перетворити чоловіка. Втім, кельнер налив йому чаю, нітрохи нічим не здивований. Він не відчував, наливаючи чай, що славить вільну людину.

– Ходімо деінде, – сказав Барк.

Вони піднялись в район Касби, кварталу, що розташований в Агадірі вище за решту.

До них підійшли малі берберські танцівниці. Вони були такі милі й догідливі, що Барк побадьорішав: саме вони, самі того не відаючи, прийняли його у новому житті. Вони взяли його за руку і поштиво запропонували чаю – так само гречно, зрештою, як вони частували б когось іншого. Барк хотів повідати їм про своє відродження. Вони лагідно сміялись. Вони були задоволені з того, що він задоволений. Бажаючи справити враження, він докинув: «Я Мохаммед бен Лавсин». Але це їх нітрохи не здивувало. Кожна людина має своє ім'я, і багато хто вертається з далеких країв.

Він знову потягнув Абдаллу до міста. Він блукав серед єврейських яток, дивився на море, думав, от, він може іти куди заманеться, він вільний... Але ця воля здалась йому гіркою – вона йому показала, наскільки йому бракує зв'язків зі світом.

А тоді Барк погладив по щоці дитину, що йшла повз нього. Маля всміхнулося. То не було панське дитя, звичне до лестощів. То було слабеньке дитя, якому Барк подарував ніжність. І яке до нього усміхнулося у відповідь. Маля пробудило Барка, і Барк усвідомив своє місце на землі, завдяки тому що слабке дитя усміхнулось Баркові. Він рушив уперед широкими кроками, ніби визначивши собі якусь мету.

– Чого ти шукаєш? – поцікавився Абдалла.

– Нічого, – відказав Барк.

Але, завернувши за ріг, він натрапив на гурт дітлахів, що бавились на вулиці, і зупинився. Осьде воно. Він мовчки подивився на них. Тоді пішов до єврейських яток і повернувся звідти з цілим оберемком гостинців. Абдалла обурився:

– Дурню, на що ти гроші витрачаєш!

Але Барк уже нічого не чув. Він урочисто підкликав кожного з дітей. І малі рученята потяглись до іграшок, до браслетів, до розшитих золотом пантофель. І кожне, міцно вхопивши свій скарб, тікало, як дикун.

Почувши про такі дива, до Барка збіглась інша дівтора Агадіра, а він усіх взув у шиті золотом пантофлі. А чутка про щедрого чорношкірого бога розлетілася вже й околицями Агадіра, звідки теж збігалися діти. Вони товклися навколо Барка, чіплялись за пошарпане вбрання недавнього раба і голосно вимагали своєї частки. Барк був розорений.

На думку Абдалли, він «збожеволів на radoщах». А як на мене, річ не в тім, що Барк хотів поділитися надміром щастя.

Як вільний чоловік, він мав найголовніше благо – право на любов з боку інших людей, право йти хоч на північ, хоч на південь і в поті чола свого здобувати хліб свій щоденний. То що йому ті гроші... тим часом, як він зазнавав гострого, пекучого, мов голод, прагнення бути людиною серед людей, відчутти зв'язок з людьми. Агадірські танцівниці були лагідні зі старим Барком, але він розлучився з ними так само легко, як зустрівся з ними: він не відчув, що потрібний їм. Служник в арабській кав'ярні, перехожі на вулицях – усі поважали в ньому вільну людину, ділили з ним місце під сонцем, але ніхто не потребував його. Він був вільний, але аж надто вільний. Він не відчував, що він щось важить на землі. Йому бракувало тягаря людських стосунків, від якого важчає хода; йому бракувало сліз, докорів, лайки, radoщів – усього, що людина плекає чи розриває, тих численних уз, які еднають людину з іншими людьми і надають їй ваги. Але тепер над Барком тяжіли незліченні дитячі сподіванки...

У славі призахідного сонця над Агадіром, у годину вечірньої прохолоди, що стільки років була для нього єдиною очікуваною ласкою і єдиним притулком, почалась доба Баркового королівського правління. З наближенням часу його від'їзду, Барк рушив потроху, проводячи свою першу борозну в новому світі, скупаний припливом дівтори, як його купала колись отара овець. Завтра він повернеться у рідну свою нужду, за всіх відповідальний, і, можливо, його старим рукам не до снаги буде всіх прогостувати, але зараз він уже відчув свою справжню вагу на землі. Наче надміру легкий, щоб жити серед людей, архангел, що вдався до хитрощів і зашив шматок свинцю у свій пояс, Барк ступав важкою ногою, бо його притягувала до землі тисяча дітлахів, яким конче потрібні були розшиті золотом пантофлі.

7

Отака вона, пустеля. Коран, що є, по суті, лише правилами гри, обертає її піски в Імперію. В надрах Сахари, що інакше була б порожньою, грають незриму драму, сповнену людських пристрастей. Справжнє життя пустелі полягає не в переміщеннях у ній племен у пошуках нового пастівника, а в тім, що в ній грають цю драму. Яка істотна різниця між пісками скореними і нескореними! Та хіба у людей не всюди так? Перед лицем перетвореної пустелі я пригадую забавки свого дитинства, темний роззолочений парк, який ми населяли божествами, неосяжне королівство, створене нами на цьому квадратному кілометрі землі, ніколи до кінця не звіданому, ніколи до кінця не обстеженому. Ми створили свою цивілізацію, де по-особливому лунала хода, де все мало свій особливий сенс, ніде більше не допустимий. Та що лишається від парку, сповненого тіней дитинства – чарівних, крижаних, палючих, коли стаєш дорослим і живеш за іншими законами? Коли повертаєшся до невисокого муру з сірого каменю, коли майже з розпачем обходиш його довкола, дивуєшся, що такі малі й тісні ці межі, в яких твори-

лося безмежжя, коли усвідомлюєш неможливість повернення в те безмежжя – бо повертатись треба було б не в парк, а в гру.

А нескореної пустелі більше немає. Кап-Джубі, Сіснеро, Пуерто-Кансадо, ла Сагвет-ель-Хамра, Дора, Смарра втратили таємничість. Обрії, що так надили нас, один по одному згасли, як мерхнуть барвисті комахи, щойно потрапляють у полон теплих долонь. Але тому, хто за ними гнався, яскраві барви не привиділись. Нас теж вабили не ілюзії, а відкриття. Так само й султана з «Тисячі і одної ночі», який переслідував матерію настільки делікатну, що прекрасні полонянки, одна по одній, вгасали на світанні в його обіймах, втрачаючи золотий пилок, щойно він торкався їхніх крил. Чари пустелі живили нас. А інші люди, ймовірно, проб'ють у її пісках нафтові свердловини і розбагатіють на її скарбах. Та вони спізнилися. Бо недоступні пальмові гаї та незайманий порох черепашок віддали нам те, що було в них найкоштовніше: вони дарують тільки одну годину захвату, і година та випала нам.

Пустеля? Мені одного дня пощастило зазирнути в її серце. Це сталося 1935 року, під час рейсу до Індокитаю, коли я опинився в Єгипті, коло кордонів Лівії, і застряг там у пісках, як у глеї, і гадав, що там помру. Ось ця історія.

Розділ VII У серці пустелі

1

Наближаючись до Середземного моря я зустрівся з низькими хмарами. Відтак я спустився до двадцяти метрів. Дощ періщить у вітрове скло, а море ніби димить. Я напружую зір, щоб щось розгледіти і, принаймні, не наскочити на щоглу якогось корабля.

Мій механік Андре Прево запалює для мене цигарки.

– Кави...

Він зникає в хвості літака і повертається з термосом. Я п'ю каву. Час від часу клацаю пальцем по важелю газу, щоб утримати дві тисячі сто обертів. Скидаю оком на прилади – мої піддані слухняні, кожна стрілка на своєму місці. Кидаю погляд на море, що парує під дощем, наче велетенські ночви з гарячою водою. За штурвалом гідроплана я шкодував би, що воно таке «дуплисте». Але у мене звичайний літак. Хоч би яке було піді мною море, я на нього не сяду. І це викликає в мене – сам не знаю чому – абсурдне відчуття безпеки. Море належить світові, мені чужому. Аварія тут мене не обходить – ба, навіть не загрожує мені – море не моя стихія.

Через півтори години льоту дощ ущухає. Хмари стеляться так само низько, але світло вже пробивається крізь них широкою усмішкою. Я люблю ці неквапливі приготування ясної погоди. Угадую тоненький шар білої вовни у себе над головою. Обминаю шквал – уже немає потреби продиратись пробоем. Онде й перша продуховина...

Я вгадав її перше, ніж побачив: попереду на воді – латочка циких прерій, зелена оаза світла, подібна до тих ячмінних ланів у Південному Марокко, від вигляду якого у мене тьохнуло серце, коли я повертався з Сенегалу, пролетівши три тисячі кілометрів над пісками. Тут у мене теж відчуття, ніби я вступаю в обжитий край, і мені робиться веселіше. Я обертаюсь до Прево:

– Скінчилося. Все гаразд!

– Та, гаразд...

Туніс. Доки літак заправляють, я підписую папери. Але в мить, коли я виходжу з контори, лунає «Плюх!» – неголосний виляск. Глухий сплеск, від якого не розходить луна. Я одразу пригадую, що якимось чув такий звук – вибух у гаражі. Двоє людей загинули тоді від цього хрипкого кашлю. Я обертаюсь до дороги, що тягнеться вздовж льотного поля. Там знялась хмарка пилу, дві автомашини зіткнулись на великій швидкості і застигли, ніби заморожені. Люди біжать до них, інші біжать до нас.

– Телефонуйте... лікаря... голова...

Мені стискається серце. Фатальний випадок спіткав когось у ясній вечоровій тиші. Знівечив красу, розум, життя... Так само діють розбійники у пустелі, нечутною ступою скрадаючись по піску. Тоді – короткий шарварок ворожого нападу на табір. І знов усе тоне в золотавій тиші. Той самий спокій, така сама тиша... Поряд зі мною хтось каже про перелом черепа. Я нічого не хочу знати про це помертвіле, закривавлене чоло; я розвертаюсь і йду до літака. Але в серці залишилось відчуття навислої загрози. І скоро я знов почую знайомий звук. Розчищаючи своє чорне узвишся на швидкості двісті сімдесят кілометрів, я упізнаю знайомий хрипкий кашель – оте «Х-ха!» долі, що чигає на нас.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.